

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

NƏZAKƏT ƏZİZOVA

**H.CAVİD DRAMATURGİYASINDA
İNSAN, İBLİS, TANRI
(“Şeyx Sən`an”, “İblis”, “Peyğəmbər”)**

BAKI - “Elm” - 2007

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nizami adına
Ədəbiyyat Institutundakı Elmi Şuranın 13 mart 2000-ci il
qərarına əsasən çap edilir.**

Elmi redaktor:

filologiya elmlər namizədi,
R. Nəbioğlu.

Ön sözün müəllifi:

filologiya elmlər doktoru, professor,
Şamil Salmanov.

Rəyçilər:

filologiya elmlər doktoru,
H. Israfilov.

filologiya elmləri namizədi,
T. Məmmədova.

2000 –ci ildə «Hafta - press» nəşriyyatının kiril əlifbasıyla nəşrinin yenidən işlənmiş, latınla transliterasiyası.

Əzizova Nəzakət Məhərrəm qızının H.Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı ("Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər") kitabında bəşəri problemləri həll etmək istəyən XX əsrin ən görkəmli romantiki Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər" bədii – fəlsəfi üçlüyü filoloji, psixoloji və fəlsəfi aspektlərdən təhlil edilmiş, Cavidin həmişə təzə, aktual, müasir; İnsan, İblis, Tanrı ilə bağlı fikirləri, bu fikirlərlə bağlı tədqiqatçı, alim mülahizələri bir sistemli konsepsiya halında ümumiləşdirilmişdir. Eyni zamanda Böyük Cavidin mikrodünyası makrodünya ilə əlaqələndirilərək sadələşdirilib, konkretləşdirilmişdir.

4603000000

071(2000)

© Bakı, 2009

BİR NEÇƏ SÖZ

Başa çatmasına azacıq qalmış, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yalnız milli hüdudları miqyasında yox, Dünya ədəbiyyatı miqyasında nəhəng şəxsiyyətlərindən olan Hüseyn Cavidin sənəti öz İnsan, Iblis, Tanrı konsepsiyasının özünəməxsusluğu ilə seçilir və diqqəti cəlb edir.

Hər şeydən əvvəl Cavid dramaturgiyası, Cavid poeziyası, İnsanı dərk etmək, onun mənəvi-fikri imkanlarını tədqiq və kəşf etmək pafosu ilə aşılanmış bir dramaturgiya və poeziyadır. İnsan, Iblis, Tanrı haqqındakı bu fikirlər bu poeziyanın böyük, daxili qüvvəsi və mahiyyətidir. Və Cavid sənətinin, Cavid poeziyasının belə bir yaradıcılıq hadisəsi olaraq meydana çıxması təsadüfi deyildir. Bu hər şeydən əvvəl, Cavidin sənətində onun fəlsəfi və estetik görüşlərində, Dünya miqyasında, əsr miqyasında, İnsanın yeni dəyərlər axtarışı dövrünün əks olunması ilə bağlıdır.

İnsan həyatının, insan gerçəkliyinin çox mühüm, qlobal, dramatik və böhranlı bir məqamını Cavid öz poetik dramaturgiyasında müstəqil bir dərinliklə əks etdirmişdir və Cavid sənətinin, poeziyasının bu xüsusiyyəti baxımından onun demək olar ki, bütün əsərlərini qeyd etmək olar. Lakin üç əsərində Cavid sənətinin, poeziyasının bu bədii tendensiyasının təcəssümü daha qabarıq, son dərəcə dolğundur. Həmin əsərlər H.Cavidin “Şeyx Sən’an”, “Iblis”, “Peyğəmbər” dramlarıdır.

Möhtəşəm, mürəkkəb, bununla belə daxili, bədii-fəlsəfi struktur e’tibarilə vahid İnsan konsepsiyası onun bir silsilə təşkil edən bu əsərlərində yüksək poeziya dili ilə öz bədii-fəlsəfi tədqiqini tapmışdır. Buna görə həmin dramların vahid bir üçlük əsasında silsiləsi, xüsusi bir janr səpgisi kimi tədqiqi özünü doğruldu.

Nəzakət Əzizova da öz kitabında həmin üçlüklə bağlı dramların vahid bir konsepsiyasının bədii təsdiqi, bədii təfsiri kimi təhlilinə təşəbbüs göstərmişdir ki, bizcə bu düzgün və ye-

ni bir tədqiqat yönümdür.

Müəllif bu əsərlərin baş qəhrəmanlarına – Şeyx Sənana, İblisə və Peyğəmbərə diqqəti cəlb edir, bu obrazların simasında Cavidin İnsan konsepsiyasının qloballığını, əsərin genişliyini və aktuallığını açıb göstərir.

İnsan Cavid sənətində böyük, dramatik bir varlıqdır, bu varlığın daxilində xeyir və şər, nəfs və ideal, müharibə və sülh, qılınc və qələm arasında mübarizə gedir. Ən əsas cəhət də odur ki, bu mübarizədə yüksələn, qələbə çalan da İnsandakı insani-likdir. Məhz buna görə İnsan öz inkişafında, tərəqqisində səmaya, Tanrı yüksəkliyinə can atır, Peyğəmbər Tanrı mərtəbəsinə yüksəlir. H.Cavidin dram əsərlərindəki bədii İnsan konsepsiyasının əsasını belə nikbin fəlsəfə təşkil edir.

Böyük H.Cavidin dram əsərlərindəki bədii İnsan, İblis, Tanrı («Şeyx Sənan», «İblis», «Peyğəmbər») konsepsiyasının ideyası onun “Peyğəmbər” dramındakı baş qəhrəmanının sözləri ilə üst-üstə düşür.

Peyğəmbər

*Mən məhəbbət əsiriyəm hər an,
Hər zaman özlərim bir öylə cahan
Ki, bütün kainata eşq olsun.
Könül uçduqca etila bulsun.
Rəqs edib, orda möhtəşəm bir hiss,
Yasa batsın da, ağlasın iblis.
Qəmdən əsla görünməsin də əsər,
Saçsın al qönçələr şəfəqli səhər,
Orda üz qoymasın işgəncə, kədər,
Oxşasın ruhu pənbə rüyalar.
Mənə gülsün də həp o nazlı xəyal,
Ah o, yalnız o, qayeyi-amal...*

Nəzakət xanımın kitabının əsas tədqiqat ideyasını da Peyğəmbərin bu sözləri, bu idealı təşkil edir.

Cavid dramlarında İnsan, İblis və nəhayət Tanrı mövzu-

sunu işləməkdə başlıca tədqiqatçı məqsədi də, bu mövzunun, onun sənətinin əsas pafosunu, əsas janr-üslub istiqamətini təyin etdiyini açıb göstərməkdir.

Nəzakət xanım bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Onun şerlərindən, nəsr əsərlərindən ibarət kitabları çapdan çıxmışdır. Yazıçılıq istedadı da onun H.Cavid sənətinin romantizmini, onun ideyasını, bədii aləmini duymasına yaxından kömək etmişdir.

Şübhə etmirəm ki, bu kitabda H.Cavid sənətinə, Cavidin ideyalar aləminə ifadə olunan məhəbbət, tədqiqatçı marağı onun oxucuları tərəfindən də həvəslə oxunmasına kömək edəcəkdir.

ŞAMİL SALMANOV

filologiya elmlər doktoru, professor

GİRİŞ

H.Cavid və onun tədqiqatçıları, tənqidçiləri.

Azərbaycan ədəbiyyatında müstəqil janr kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış faciə janrı mürəkkəb və ziddiyyətli sosial-siyasi həyatla sıx bağlı olmuş və öz ənənələrini, poetika özünəməxsusluğunu yaratmışdır.

Dramaturgiyamızın milli faciə janrı özünün bütün inkişaf dövrlərində böyük, qlobal problemlərə- İnsanın sosial ədalət və həqiqət axtarışlarına həsr olunmuşdur. Janrın H.Cavidin dram yaradıcılığındakı inkişafı da bunu təsdiqləyir. Belə ki, Cavidin istisnasız olaraq bütün faciələri bir problemə- Insana, onun daxilində xeyir və şər başlanğıcının mübarizəsinə həsr olunmuşdur. H.Cavid dramlarındakı faciəliyin məğzini belə bir mübarizə təşkil edir.

H.Cavid dramaturgiyasında İnsan, İblis, Tanrı konsepsiyası (“Şeyx Sən`an”, “İblis”, “Peyğəmbər”) öz mahiyyətinə görə mürəkkəb bədii, dini, fəlsəfi problemləri ehtiva edir. Tədqiqatın məhz belə çox qütblü, kompleks istiqamətdə araşdırılması, cari, mə`nəvi, ideoloji və əxlaqi gerçəkliyimizlə əlaqəsi baxımından zəruri və əhəmiyyətlidir.

XX əsr Azərbaycan romantizmində qoyulan problemlər H.Cavidin bu üçlüyündə ümumiləşərək yeni zirvə fəth etmiş və öz bədii-fəlsəfi, müasirlik statusunu bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Hər biri qlobal aspektdə müstəqil mövzu kimi işlənmiş “Şeyx Sən`an”, “İblis” və “Peyğəmbər” dramlarında hələ də qədərincə aydınlaşdırılmamış ədəbi, estetik, dünyəvi fikirlər, dəyərlər, insanın daxilindəki İnsan, İblis və Tanrı obrazları ilə bağlı naməlum cəhətlər vardır. Həmin dramlara xas bu ideya-bədii xüsusiyyətlər psixoloji fəlsəfi yöndə izah edilmək məqsədi ilə ön plana çəkilərək təhlil edilmişdir.

XX yüzilliyin başlanğıcı mütərəqqi ümumdünya sosial

inqilablar dövrü olmuşdur və bütün yüzillik bu istiqamətdə inkişaf edib dərinləşmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında romantik təfəkkür forması da məhz bu dövrdə meydana çıxaraq, güclənib formalaşmışdı.

Əbdülhəqq Hamid, Tofiq Fikrət, Namiq Kamal, Mahmud Əkrəmbəy Rəcəzadə, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abdullabəy Divanbəyoğlu, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid kimi romantik düşüncəli görkəmli türk və Azərbaycan ədibləri də zamanın tələbi kimi İnsanın sosial-mə'nəvi, fərdi və hüquqi azadlığı uğrunda gedən inqilabi prosesləri öz əsərlərində əks etdirməklə həmin proseslərin dərinləşməsinə tə'sir göstərmişlər. Onlar İnsanın ruhi sosial və milli azadlığını tə'min edəcək yolları axtarıb tapmaq arzusuyla, böyük bir sə'ylə müstəqil təfəkkür forması olan romantizmə müraciət etmiş və romantik sənətin imkanları vasitəsi ilə İnsanı, onun daxili aləmini, ideya-mə'nəvi və əxlaqi təbbədülatlarını açıb göstərmişlər.

Romantizmdə də realist sənətdə olduğu kimi həyat və insan əks etdirilir. Lakin romantik sənət həyatı, insan məişətini onun mə'nəviyyatını daha yüksək mövqelərdən əks etdirir, xəyal və gerçəklik, ideal və real həyatlar arasındakı ziddiyyətləri kəskinləşdirir, bəzən hətta romantizmdə həyat olduğu kimi deyil, yazıçının arzusundakı, xəyalındakı-ıç dünyasındakı kimi əks etdirilir. Burada da əsas məqsəd İnsanı ruhi-mə'nəvi azadlığın zirvəsinə aparacaq yolları aramaqdan ibarətdir.

Romantika qəlbin gizli qatıdır. Hissiyatla dolu arzudur, həsrətdir, xəyaldır, inamdır, intizardır, ümüddür, uzaq-görənlikdir.

Bütün xəyalların cövhərində həyatın kökü vardır. Özümdən əvvəlki və öz dövrünün romantikləri kimi H.Cavid də hansı mövzuya tarixi şəxsiyyətə və hadisəyə müraciət etməsinə baxmayaraq, istisnasız olaraq bütün əsərlərində İnsanın taleyi problemini qoymuş və bu problemi ümumbəşəri planda, ideal

mövqedən həll etmək istəmişdir. Təəssüflər ki, o çoxlu sayda bir-birinə zidd olan insan xarakterlərinə görə bu sxemi əldə bilməmiş, onun yazdıqları da bu səbəbdən faciə janrı üzrə bölgüyə daxil edilmişdir.

Bu gün də “Şeyx Sən`an”, “İblis”, “Peyğəmbər” nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, həm də XX əsr dünya ədəbiyyatında əvəzsiz faciə əsərlərindəndirlər.

Romantizm cərəyanının yarandığı dövrdə həmin cərəyanın tədqiqatçıları da ədəbiyyatşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərirdilər. Həmin mürəkkəb zamanda yazıçıların ziddiyyətli fikirləri olduğu kimi onların tədqiqatçılarının da, tənqidçilərinin də müxtəlif səpkili, əksər hallarda barışmaz mövqeləri hiss edilirdi ki, bu da romantizmdəki ədəbi-bədii hadisələrin dərkinə öz tə`sirini göstərmişdir.

H.Cavidin tənqidçiləri onun öz dövründə də özündən sonrakı dövrlərdə də çox idi.

Ədəbiyyat tarixində H.Cavid kimi təftiş olunan ikinci bir sənətkar yoxdur. Fikrimizcə Cavidin ən mükəmməl tədqiqatçısı Məmməd Cəfər, ən amansız tənqidçisi isə Hənəfi Zeynallı olmuşdur.

H.Cavid yaradıcılığının, o cümlədən də onun dramaturgiyasının öyrənilməsi sahəsində tənqid və ədəbiyyatşünaslığın təcrübəsi zəngin və çoxcəhətlidir. Bu böyük sənətkarın əsərləri hələ XX əsrin ilk onilliklərində diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə 20-ci illərin ortalarında inqilabi-quruculuq proseslərinin vüs`ət aldığı bir dövrdə Cavidin əsərlərinin bir-birinin ardınca səhnədə oynanılması ilə əlaqədar olaraq onun dramaturgiyası ətrafında ədəbi-tənqidi fikir də fəallaşmışdır. Bu dövrdə H.Cavidin əsərləri problemlər mübahisələr doğurur, bu əsərlər haqqında bir-birindən maraqlı, eyni zamanda ziddiyyətli fikirlər söylənilir və bütün bunlar tənqidi canlandırır. Hələ 1923-cü ildə H.Zeynallının dramaturqun əsərləri haqqında bir silsilə məqalələri dərc olunmuşdu ki, bu məsələlərdə də müəyyən ziddiyyətli, sosioloji fikirlərlə

yanaşı mütəfəkkir şairin ideya və qəhrəman axtarışlarını dərk edib, qiymətləndirmək meylləri də güclü idi. Ymumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, H.Cavidin dramaturgiyası və poeziyası müxtəlif dövrlərdə həmişə müxtəlif yazıçı və tənqidçilərin, tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

...Mustafa Quliyev, Hənəfi Zeynallı, Cəfər Cabbarlı, Abdulla Şaiq, S.Vurğun, Məmməd Arif, Əkbər Ağayev, Abbas Zamanov, Mehdi Məmmədov, Cəfər Xəndan, Məmməd Cəfər, Cəfər Cəfərov, Məs'ud Əlioğlu, Əlizadə Nuri, Əbülfəz İbadoğlu, Yaşar Qarayev, Vəli Osmanlı, Rafael Hüseynov, Hüseyn İsrailov, Zaman Əsgərli, Kamran Əliyev, Timuçin Əfəndiyev, Rəfiq Zəka, Xəlil İbranim, Əjdər İsmayilov, A.Kazımov, Kirmanşanlı M., Rasim Nəbioğlu, Baloğlan Şəfiyev, Tahirə Məmmədova, Cavanir Yusifova, Zümrüd Abıyeva və adı çəkilməyən başqaları bu qəbil tədqiqatçılardandır. Xüsusilə 60-80-ci illərdə H.Cavid irsi sahəsində elmi fikrin intesiv şəkil aldığı müşahidə etmək mümkündür. M.C. Cəfərovun "H.Cavid" monoqrafiyasından sonra H. Cavidin romantizmi, bu romantizmin fəlsəfi-estetik problemləri ən müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunmuşdur.

Kədərli fakdır ki, tədqiqatçılar əksər hallarda H.Cavid dramaturgiyasını Cavidin nəzərdə tutduğu zamana görə deyil, onu öz yaşadıkları dövrə, zamana uyğun təhlil etmiş, Cavid sənətinə ürəklə yanaşmamış onu dərinlən mütaliə etməmiş və bu yaradıcılığa məxsus mürəkkəb, təzadlı, polifonik rəngarənkliyi dərk etməkdə çətinlik çəkmiş, üstəlik onu vulqar sosializm mövqeyindən tənqid etmiş və təbii olaraq yanlış nəticələrə gəlmişdilər.(80, s.6)

1920-1926-cı illər Cavid yaradıcılığının "böhran dövrü" (58, s.105) hesab edilmiş, onun yaradıcılığının ziddiyyətləri barəsində çeşid-çeşid fikirlər söylənilmişdir. M.Cəfər həmin illəri Cavidin məfkurəvi tərəddüd dövrü adlandırır, onu proletar inqilabının əsas qayəsini aydın dərk edə bilməməkdə günahlandırır, böyük sənatkarda sosialist inqilabının xilaskar

roluna qət`i bir inamın olmadığını yazırdı:

“20-26-cı illərdə romantiklər, xüsusilə Cavid kimi əvvəllər daha çox ümum məhəbbət ideyasına bağlı olan ziddiyyətli yazıçılar yeni həyatı qavramaqda və əks etdirməkdə çox çətinlik çəkirdilər.(18, s.139)

Əjdər İsmayılov bilavasitə onun tənqidi realizmlə bağlı olmadığını və bu səbəbdən də bə`zi meylləri görə bilmədiyindən yazırdı: “Molla Nəsrəddin”çi və ya tənqidi realizmə mənsub bir yazıçı olmadığı üçün dövrün inqilabi tələbini, inqilabi meyllini görə bilməmişdir və görə də bilməzdi”.(43, s.28)

“Cavid yaradıcılığının yüksəlişində ən ciddi əsər “İblis”dir. Bu əsəri Hüseyn Cavid Höte, Lermontov və Bayronun tə`siri ilə yazmışdır”.(57, s.236)

H.Cavidi Əbdülhəqq Hamidin və Tofiq fikrətin tə`qibçisi və təqlidçisi kimi də qələmə vermişlər.(57, c.201)

“Cavidin müxtəlif dramlarında gördüyümüz mələklər, nədimlər, dəliqanlılar, saqilər yenə də Hamid pyeslərində tez-tez rast gəldiyimiz obrazlardır”.(69, c.11)

Cavidi tənqid edənlərlə təqdir edənlərin arasında ikibaşlı mövqe tutanlar da var idi: “həm humanistdir, həm də “türkçüdür”, daha doğrusu pantürküstdür, həm dinsizdir, həm də islamçıdır. Bu ziddiyyətlər xüsusən onun “Uçurum”, “İblis”, “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır.(15, c.166)

Tənqidçi M.Ələkbərlinin fikrincə də Cavid öz əsərlərində panislamizm və pantürkizm ideyalarının nəğməkarı kimi tanınmışdır. Qeyd edim ki, sonrakı dövrlərdə həmin əsərlərə bu cür münasibət Azərbaycan ədəbi fikrini razı salmamışdır. Həmin dövrdə Məs`ud Əlioğlunun qənati təəssüf doğurur: “Peyğəmbər”ə islamçılıq fikirlərini yayan və bununla da “Din birliyi” ideyasını müdafiə edən bir əsər kimi yanaşanların əksəriyyəti ciddi səhvə yol verirlər”. (30, c. 48.)

Cavidi dinsiz adlandırmaq onu mövnumatçı fanatik hesab etmək qədər yanlışdır.

Bu iradlar hər şeydən əvvəl ehkamçı, ateist, ideoloji mühitlə - zamanla, dövrlə bağlı amillərdən irəli gəlirdi. Bir zamanda ki, müsəlman aləmində Allah inkar edilə, məscidlər bağlana, dinlə bağlı mərasimlərə qadağa qoyula, belə quruluşda Cavidə necə təqdir etmək, Cavid şərəfini necə qorumaq olardı?

Əjdər İsmayılov Cavidə ümumi halda tədqiq etdiyindən və onun sənədli əsərlər yazmadığını unutduğundan təbii olaraq haqsız nəticə çıxartmışdır:

“Bütün görkəmli sənətkarlar kimi Cavid də böyük tarixi hadisələri təsvir etmək istərkən diplomatik danışıqlarla, tarixi əhvalat və rəqəmlərlə maraqlanmır...”.(43, c.17) yaxud da “Bu həqiqətdir ki, Cavid Məhəmmədin şəxsiyyəti ilə əlaqədar ilahi parıltını real bədii fəlsəfi lövhələrin təsviri vasitəsilə dindarların gözündə söndürmüşdür”. (43, c.2)

Cavidin dindarlara xüsusən də mövhumata münasibətini dinə münasibət kimi qəbul etmək doğru deyil. Din xeyirxahlığa mütləq böyük inam deməkdir.

Diqqətəlayiq cəhət odur ki, hətta Cavid daha çox vulqar sosioloji qiymət aldığı dövrlərdə belə onun sənətdə böyük şəxsiyyət olduğu qeyd edilmişdir.

H.Cavidə həm tənqid edərkən, həm də təqdir edərkən qüvvətli fikirləri ilə ilk yerlərdən birini tutan Hənəfi Zeynallı haqlı olaraq Caviddən çox şeylər gözləyirdi: “Cavid bir “Şeyx Sən`an” yazar, bir “Uçurum” açar, bir “Afət” doğurar, bir “İblis” rəqs etdirər, bir “Peyğəmbər” yaratmağa qeyrət edər. Bəlkə də şimdi bir Çingiz, yarın bir İsgəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır”. (77, c.216)

Tənqidçi Əkbər Ağayev “Şeyx Sən`an” faciəsindən danışarkən əsərə verdiyi düzgün və həqiqi qiymətilə diqqəti cəlb edir: “Ən çox diqqətəlayiq xüsusiyyəti bundadır ki, müəllif, yüksək eşq ilə din və çürük təriqətlər arasında başlanan gərgin dramatik mübarizəni axıra qədər ustalılıqla inkişaf etdirərək həqiqətə naminə, yüksək eşqə naminə “can nisar” edən Sən`anı və Xumarı bu mübarizədən qalib çıxardır və onların

faciəsinə böyük həyati mə'na verir".(1, c.143)

Vəli Osmanlının qənaətləri təqdirəlayiqdir: "Dinə ateist münasibəti ilə romantik Cabbarlı öz sələfi M.f.Axundov ilə müqayisə edilə bilər. Cavidin dinə münasibəti ateist münasibət deyildir".(68, c.237)

Bu siyahını istənilən qədər uzatmaq olardı. Lakin artıq şərhə lazım bilmədik.

1914-1926-cı illər Azərbaycanda həm mürtəcə və mütərəqqi qüvvələr arasında çəkişmələr qabarıq şəkildə özünü göstərirdi, həm də bu illər mədəni yüksəliş illəri idi. Teatr və maarifin çiçəkləndiyi dövr idi. Heç təsadüfi deyildir ki, məhz bu illərdə Cavid öz şah əsərlərini yaratmaqla məşğul olmuş və yeni həyatın uğurlu, işıqlı cəhətlərinə biganə qalmamış, onun zülmətli məqamlarına isə öz mənfi münasibətini bildirmişdir.

H.Cavid haqqında tədqiqat davam və inkişaf etsə də, onun hələ həll edilməmiş problemləri və vəzifələri çoxdur. Xüsusilə bu gün müstəqil Azərbaycanımızda dinə, ədəbiyyata, sənətə və siyasətə münasibət dəyişilmiş və bu dəyişilmə Cavidə münasibətdə də öz əksini tapmaqdadır. Bununla əlaqədar olaraq H.Cavidin əsərlərində İnsan, onun şəxsiyyəti, insanın mənəvi yüksəlişi, onun öz daxili mübarizəsi kimi məsələlər tədqiqatda ön plana çəkilmişdir.

İndi dinə, islam tarixinə və milli mədəni dəyərlərə münasibət, daha elmi və obyektiv məzmun almışdır ki, bu da H.Cavid dramaturgiyasındakı problemlərin yenidən tədqiqini tələb edir.

Bundan əvvəlki tədqiqatlarda şairin "Şeyx Sənan", "İblis" və "Peyğəmbər" dramlarının ideya-bədii və fəlsəfi mündəricəsinə verilmiş təfsir və təhlil bu baxımdan çağdaş-millə ədəbi-nəzəri düşüncəni təmin etmir.

H.Cavid hər yerdə İnsanı öyrənir. Bədxah insanda İblisin, xeyirxah insanda Peyğəmbərin, Tanrının izlərini görəndə şairin ən böyük məqsədi İnsanın xoşbəxtliyini təmin edəcək yolları axtarıb, tapmaq olmuşdur.

...Problem bu “üçlük” səviyyəsində heç vaxt tədqiq edilməmiş və ilk dəfə bu tədqiqatda araşdırıldığı üçün aktualdır, yenidir.

“Şeyx Sənan” faciəsində zahirdəki xurafata, şərə-qara qüvvələrə etiraz, daxili çağırışa, ürəyin səsinə hay vermə, düzlüyə, doğruluğa sitayiş və sondakı nakamlıqla bağlı e'tirazlar, insanın faciəsi, ürək yanğısıyla e'tiraf edilmişdirsə, “İblis” faciəsində insanın içindəki eybəcərliklər ifşa olunmuşdur.

“İblis” faciəsində İblisin bütün gücü onun tam, müstəqil ağıl və dərrakəyə- mövqəə malik olması ilə əlaqələndirilmiş, müstəqil İblisin ictimai həyata və bu həyatın sərt və amansız yollarında gənc, təcrübəsiz, ən başlıcası isə hələ maddi cəhətdən asılı, hiss və duyğuların əsiri olan İnsana - Arifə tə'siri həyati faktlarla əyaniləşdirilmişdir. Qəti fikir də bu olmuşdur ki, İblis öz məqsədinə tez və asan yolla çatmaq istəyən insana gülür, onunla əylənir və bilərəkdən əvvəldə ona azacıq nəşə, sonra isə sərt istiqamət verərək onun bədbəxtliyinə şərait yaradır. Sonda “özü-özünü” bədbəxt edən insanın sadələvnlüyü, məğrur təbiətli İblisin ürəyini şad edir, onu nəşələndirir. Gücün haqda, halallıqda deyil, haqqın, halallığın, gücdə olmasına inanan insan Allahın varlığına olan inamını itirib, məyuslaşır və bədbəxt olur.

“Şeyx Sənan”dan fərqli “İblis” faciəsinin baş qəhrəmanı (birinci qəhrəman İblis özüdür) Arif sevdiyi qızı itirdikdən sonra, ürəyinin ziddinə gedərək sevmədiyi qızla- Xavərlə ailə qurmuş, elə bu səbəbdən də xoşbəxtlik uğrunda vurnuxmalara düşər edilmişdir. Arifin bu səhvini sezən bu kəsirdən bəhrələnmək istəyən İblis onu öz sevgilisi uğrunda mübarizəyə hazırlamış, öz məğrurluğunu qorumaq istəyən Arifi İblis əzmkarlığı ilə oyuncağa çevirmiş, zəlil edərək yerlərdə sürükləmiş, nifrətdən onun İblisə çevrilməsinə şərait yaratmışdır. Arifdən fərqli «Peyğəmbər» dramındakı gənc Məhəmməd öz məqsədinə çatmaq üçün tələsməmiş, sevdiyi

qadınla ailə qurmuş, məhəbbət oyunlarına uymamış, əyilməmiş nəfsini özünə qul etmiş könlünü uca tutmuşdur.

Böyük məqsədlər uğrunda əzmkarlıqla mübarizə aparan Məhəmməd öz xalqının birliyi, yaxşı rifahı naminə uzun illər boyunca çalışmış adi insandan Peyğəmbər səviyyəsinəcən yüksəlmişdir.

“Peyğəmbər” pyesində İnsan, onun daxilində yaşayan İblis və bu birlikdəki ziddiyyətlərin şəxsiyyətin gücü, özünə inamı, təşəbbüsü ilə cilovlaması, İnsanın bir fərd kimi öz üzərində çaldığı qələbə təhlil edilmişdir.

Bu və digər istiqamətlərdə araşdırdığımız hadisələrdə sönmə və qabarma hadisələri azdır. H.Cavid bütöv yaradıcılığı boyu Azərbaycan xalqının soy-kökünə arxalanaraq ədəbi-bədii axtarışlarda olmuş öz beynəlmiləl ideyaları ilə dünyada – Şərqdə, millətinə, öz xalqına şərəf, ehtiram, tanrısevərlik, xeyirxanlıq hissləri bəxş etməklə onu öz daxilindən oyatmağa çalışmışdır.

I FƏSİL

“ŞEYX SƏN`AN” FACİƏSİNDƏ İNSANIN KAMİLLƏŞMƏSİ.

1. İSLAM DİNİ VƏ ONUN CAVİD YARADICILIĞINA TƏSİRİ.

Yer kürəsində bütün canlıların can atdığı əzəli, əbədi bir qüvvə var. Bu qüvvənin adı məhəbbətdir.

Şərq ədəbiyyatında o cümlədən də Azərbaycan ədəbiyyatında minilliklərin süzgəcindən süzülüb gələn, zaman-zaman durulaşan, güzgüləşən adi məişət çərçivəsinə sığmayan qeyri-adi məhəbbətlər barəsində bütün zamanlarda müxtəlif mühakimələr yürüdülmüşdür. “Məhəbbətin mənşəyi və mahiyyəti haqqında məsələ xeyirlə şərin mahiyyəti haqqındakı məsələ qədər qədimdir” (35, s.283-284).

“Məhəbbət hissi keçirən adam şəfqət, ehtiras, təşviş, qısqanclıq, qəzəb, sevinc və sairə duyur. Tarixdə çox hallar olub ki, məhəbbət hissi istə`dadın çiçəklənməsinə təkan vermiş, insanı zənginləşdirmişdir”.(11, s.5) “Məhəbbətin həqiqi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, özünü düşünməkdən əl çəkəsən, özünü başqa “mən”də unudasan, lakin elə bu yoxolmada və unutmada özünü ilk dəfə tapasan və öz-özünə malik olasan”.(35, s.285)

Məhəbbətlə dolu Cavid yaradıcılığı həmişə cəmiyyət üçün haqqa, ədalətə, məhəbbətə çağırışçı olub.

Hüseyn Cavid öz ədəbi yolunu müəyyən edənə qədər sirli, müəmmalı, ziddiyyətli, dolaşlıq aləmdə gərgin axtarışlar aparmış, istə`dadının dərin duyumunun, zəhmətkeşliyinin, diqqətli müşahidələrin nəticəsi hesabına özünün ədəbi zirvəsini tə`yin etmişdir.

İslama qədərki və islamdan sonrakı dövrü öyrənənə qədər

isə o, mollaxana təhsili almalmış. Deyəsən alın yazısıydı. Balaca Hüseyn bu alın yazısından, Allah tapşırığından gen gəzmək istəmiş, hələ uşaqkən anasının “Sən molla olmaq istəmirsən?”-sualına:

- Neyləyirsən elə, mən molla məktəbində oxumayacağam. İstəyirsən lap əlli təzə köynək tik, məni döy də, öldür də, molla olmayacağam”(38, s.325) -desə də erkən yaşlarından bu zəhmətə qatlaşmışdır.

Cavidin boya-başa çatdığı qədim Naxçıvanda indi də, o zaman da hər şeyi praqmatik - dədə-baba yolu ilə həyata keçirirdilər. Din xadimlərinə, ata-anaya, müəllimə müqəddəs şəxsiyyətlər kimi baxırdılar. Cavid özü də belə edirdi. Ona görə də o, istər qardaşı Şeyx Məhəmməddən, istərsə də müəllimi M.T.Sidqidən çox şey əxz etmişdir.

H.Cavidin təhsil aldığı illərdə Qərb müstəmləkəçilərinin yürütdüyü siyasət nəticəsində Türkiyənin siyasi və iqtisadi vəziyyəti gündən-günə zəifləməyə başlamışdı. Türkiyə cəmiyyəti özünü Qərb istismarçılarının əzici pəncəsindən qurtarmaq üçün çalışır, çırpınır və bu ziddiyyətdən çıxmaq üçün yollar arayırdılar.

O zamankı ictimai və iqtisadi həyat “islamlaşmaq”, “millətçilik” və “müasirləşmək” kimi yeni fikirlər ortaya atmış, ədəbiyyat isə bu üç cərəyanı təbliğ etməyə başlamışdı.

Ədəbi-mədəni, ictimai tə'sirlərlə yanaşı Hüseyn Cavid Qur`ani-Kərim vasitəsi ilə islami elmlərdən də əsaslı surətdə bəhrələnmişdi.

“Müsavat” dövrünün maarif nəzarətçisinin əmri ilə şəriət müəllimi olan Cavid şəriət dərindən fəzlə Məhəmmədin və Ayişənin şəxsi həyatından bəhs edə-edə “Peyğəmbər” pyesi mövzusunun tapdığı bu gün bir fakt"dır.(77, s.92)

İslamdan çox-çox əvvəl Ərəbistanda bütpərəstlik-çoxallahlılıq -politeizm mövcud idi. Y-YII əsrlərdə ərəblər arasında təkallahlılıq prinsipləri ilə cənnət-cəhənnəm, o dünya-bu dünya ideyaları təbliğ olunurdu. İbtidai icma quruluşu

zamanı ərəb qəbilələrinin bütün təriqət və məzhəbləri birləşdirib xüsusi bir orqana tabe etdirməsi zəruri hal kimi meydana çıxmışdı.

Hüseyn Cavidin ədəbiyyatımıza gətirmək istədiyi yenilik öz səciyyəsinə görə daha böyük mə'nəyə kəsb edirdi. O, "Şeyx Sən'an" faciəsi ilə dünyada artıq təriqətləri yox, dinləri birləşdirib, bir "din birliyi" ideyasını irəli sürürdü:

Birsə həqq, cümlə din də bir ... Naçar
(12, c.1.s.195)

yaxud **Dərvişin dili ilə**

*Din birliyi olsaydı yer üzündə əgər
Daha mə'sud olurdu cinsi bəşər.*(12, c.1, s.247)

H.Cavidin "Din birliyi" ideyası ilə bağlı böyük bir planı da var imiş. O, bütöv yaradıcılığının nəticəsi olacaq bir əsər haqqında da danışmış ki, "İblis"i, "Peyğəmbər"i yazmışam, indi isə onların hamısından dini baxımdan yüksəkdə duran "Allah"ı yazmaq istəyirəm. Hətta onun planının da xəyalında hazır olduğunu söyləyirdi".(6, 1988)

H.Cavid bütün təriqətlərin işıqlı cəhətlərindən bəhrələnsə də, onun yaradıcılığına ən çox "Mötəzilər" təriqətinin təsəvvüf və romantizm cərəyanlarının böyük tə'siri olmuşdur.

İnsan ata və anasından doğulduğuna görə ikili xarakterə malikdir. Buna görə də Cavid yaradıcılığında iki bir-birinə zidd qüvvə üzləşdirilmiş və təbii olaraq bir-birinə zidd iki konsepsiya da meydana çıxmışdır.

H.Cavidin ən qüvvətli əsərlərindən birincisi "Şeyx Sən'an", ikincisi "İblis"dir. "İblis" faciəsinin yaranmasında "Sufizm" in güclü tə'siri olmuşdur. Bə'zi mənbələrə görə "Sufizm" ərəb dilindəki "suf" sözündəndir. Mə'nası yun paltar geyinən deməkdir. Bu sözə rəğmənin həmin təriqəti çox vaxt "Xariciyunlar" da adlandırırdılar.

"Sufizm" in əsas ideyası mənəvi cəhətdə saflaşmadır. Sufizmə görə insan öz-özünə zülm etməklə kamilləşə və o, dünyada xoşbəxtliyə qovuşma şansı əldə edə bilər.

Cavidin “Iblis”lə bağlı ideyalarında Stalin, Bağırov kimi qatı kommunistlərin sərt təlimlərinin izləri gizlənmişdi. Cavidin qurban getməsində mürtəcə, müxalif Iblisin - qara meşin dəridən plaş geyinən sərt kommunistlərin prototipləri əks olunmuşdur.

Sufizmə görə hər kəs mə'nən kamilləşmək, özünü dərk etmək və Allaha qovuşmaq üçün dörd əsas pilləni keçməlidir.

1. Şəriət.

2. Təriqət.

3. Mə`rifət.

4. Həqiqət.

H.Cavid sələflərindən fərqli köhnə, çürük fəlsəfələrdən üz döndərərək yeni yola, axtarıcılıq yoluna qədəm qoydu.

Bütün təriqətləri, dinləri, şübhələri tapdayan və bu nöqtədən məhəbbətə pənah aparan “Şeyx Sən`an” artıq həqiqət yoluna çıxmış kamil insandır.

Heç kəsdən asılı olmayan, mə'nən güclü, müstəqil ağıl və kamala malik Cavidin qüvvət fəlsəfəsinin qəhrəmanlığını əks etdirən isə “Iblis”dir.

“Şeyx Sən`an” faciəsində Şeyx Sən`an iki yoldan birini əvvəldə zahidlik, sonda aşıqlıq yolunu seçirdisə, Iblis əvvəldən öz zahidliyinə müstəqil liderliyinə güvənmişdir.

“Iblis” faciəsinin mövzusu insanları mə'nəvi cəhətdən eybəcərləşdirən, var-dövlət və gücə arxalanan bir cəmiyyətin doğurduğu fəc`i hadisələri əhatə edir”.(41, s.122) Burada “H.Cavid Iblisin vasitəsi ilə insandakı məhəbbətin ən sonda nifrətə çevrilməsinə işarə edir”.(41, s.102)

Akademik Məmməd Arifin fikrincə:

“Yüksək mə'nəviyyata, dərin zəkaya, ali məqsədə və bu məqsədə çatmaq üçün bacarıq və qüvvəyə malik olan təbiətin və cəmiyyətin inkişaf qanunlarına yiyələnib onun sirlərini öyrənən insan, hürufiliyə görə Allah özüdür”.(64, s.13)

Qeyd etmək yerinə düşər ki, sufilik ideyaları ilə tarixdə ən çox Nəsimi çıxış eləmiş və onun kifayət qədər tərəfdarları

olmuşdur. Cavid bütöv yaradıcılığı boyu “həqiqət axtardığını, əsl həqiqətin isə bütün din və təriqətlərdən yüksək olması fikrini ifadə etmişdir”.(26, s.78)

“Qoca ağsaçlı təriqətlər üzərindəki mistik və müqəddəs tülü Cavid Sən`anın acı və fəlsəfi istehzası ilə yaranda irəlində növbəti qatda ikinci rəqibi tanıdı: “Altun və qurşun”. Bu gənc və qorxulu rəqibə qarşı Cavid İblisin qəhqəhəsi ilə güldü. Xürafat, qurşun və altun cəbhəsində Sən`an da, Arif də basılında isə Cavid yeni qəhrəman kimi peyğəmbəri seçdi və həm Sən`anın kamal, həm də İblisin qüvvət fəlsəfəsini onun vahid Allah - Günəş - tə`limində birləşdirir”.(57, s.13)

Hər hansı sənətkarı başa düşmək üçün sənətkarı yetişdirən ictimai-siyasi şəraiti, onun tə`sirləndiyi və əhatə olunduğu ədəbi-mədəni mühiti, qidalandığı bədii estetik və ideya-nəzəri qaynaqları, bir də sənətkarın iste`dadına, fitrəten ona xas olan psixi-fizioloji xüsusiyyətləri tədqiq edib, aydınlaşdırmaq çox vacibdir.

Cavid deyəndə istər-istəməz Şərq sözü, Şərq mikroaləmi, Şərq əsrarəngizlikləri xatırlanır. Şərq deyəndə hər birimizin iç dünyamızda qapalı olan bir aləm və bu aləmdə hissini, duyğunun yaratdığı rəngarəngliklər, e`cazkarlıqlar düşünülür. “Şərqli həmişə gerçəkliyi təxəyyülünün qüvvəsiylə bəzəyir. O, hər bir predmeti obraza bürüyür”.(79, s.216)

* * *

Cəmiyyətdə, psixologiyada, məişətdə həmişə insanlığı bir sual düşündürmüşdür. Allah? yoxsa elm?

Bütün zamanlarda ruhanilər mövhumata bağlı qorxulu dinin, inamın- alimlər isə elmin ağılın, ziyanın bəxş etdiyi qorxusuz inamın varlığını sübut eləyə-eləyə insanın xoşbəxtliyi naminə biri digəri ilə mübarizədə olmuşdur.

Varlıq-torpaq, od, su və havadan əmələ gəlmiş, hüceyrələr oksidləşə-oksidləşə biri digərinə çevrilən çevrilmələrdən ibarət reallıqdır, sonsuzluqdur. Bu barədə Cavid özü də “Xəyyam” pyesində söz açmışdır.

“Maddi varlığın, cismin və əşyanın əslini itirməməsi, heçə çevrildikdən sonra belə müxtəlif şəkillərdə təzahür etməsi - Xəyyamın kainatı və təbiət qanunlarını izah edən fikirlərinin ümumi mənası belədir”.(28, s.239)

...Bütün dövrlərdə Allah? yoxsa elm? məfnumlarından birini seçmək lazım gələndə ən çox Günəş mənasında işlənən Allah məfhumu işlədilmişdir. Cavidin “Peyğəmbər” pyesinin qəhrəmanı Məhəmməd də bu məqamlarda ilahi bir qüvvə deyil, Allah səviyyəsində ucala bilən adi adam idi, şair idi, yerdəki səcdəgah idi.

Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” pyesinin qəhrəmanı “Məhəmməd peyğəmbər tarixdə ilk dəfə yeni bir məfkurəyə tabe etdirilmiş partiya – təkallahlılıq, vahidə inam ideyası yaratmışdır. O, insanların şüurunda inqilab edib, onları vahid Allahın qüdrətinə inandırmışdır”.(3, s.125)

İslama görə peyğəmbər Allahın elçisi, vicdan, ədalət və mərhəmət kanıdır. Ən böyük həqiqətlərdən biri və əsaslısı da budur ki, Məhəmməd həm öz dövrünün, həm də bütün dövrlərin dərin biliyə və ağıla malik şəxsiyyəti olmuşdur. Məhəmmədin o zamankı sadə camaat üçün dedikləri sözləri bugünkü insanların səviyyəsindəki sözlərlə əvəz edəndə də onun elminin böyüklüyünə şahid oluruq. Məhəmməd o zaman həmin sözləri indiki elmi səviyyədə desəydi sözsüz ki, o zamankı adamlar heç nə anlamazdılar. Məhəmmədin ən böyük kəşflərindən biri də onun bu sadəliyi və hər təbəqəyə aid yeddi mərtəbəli deyimləri idi.

Bu çox şaxəliliyə görə “Şeyx Sən’an”, “İblis” və “Peyğəmbər” bədii-fəlsəfi üçlük əsasında araşdıracağımız məhəbbətlə bağlı ziddiyyətli, fəlsəfi konsepsiyalar, dərin ictimai problemlər və zəngin sənətkarlıq xüsusiyyətləri hələ də elmi-nəzəri təhlilə möhtacdır”.(24, s.2)

2. MƏHƏBBƏT VƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA ONUN İNİKASI.

“Şeyx Sən`an” faciəsinin yazılması zamanla, dövrlə bağlı uyğunlaşdırılmış və çıxış yolu kimi seçilmiş mövzudur.

1917-ci ilin abu-havası ilə yaranmış vahimələr ziyalılarımızı düşündürməyə bilməzdi. İnqilabın nəhəng qüvvəsi qarşısında çox şey məhv olmalı, əyilməli, cəhənnəm zəbanəsində yanmalıydı.

Məhv olmağa düçar olanları xilas etmək problemi ziyalıları həyəcanlandırırdı. Mürtəce qüvvələr dini və milli təəssübkeşlik ideyalarını ortaya salmışdılar. Hədəf din idi. Qonşu erməni, gürcü xalqları xristian, azərbaycanlılar isə müsəlman idilər. Odur ki, onlar yaxın gələcəkdə qardaşlaşma prinsipinə arxalanıb, Zaqafqaziya problemini həll etməliydilər.

N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” (1900), Y.Hacıbəyovun “Şeyx Sən`an” (1909), “Əsli və Kərəm” (1910) operaları, C.Məmmədquluzadənin “Kamança” (1920), M.Ə.Sabirin satirik şe`rləri tarixi zərurət kimi beynəlmilətilik ideyalarını təbliğ və təşviq məqsədilə ehtiyacdən yaranıb, ədəbiyyatımıza vəsiqə aldı.

H.Cavidin “Şeyx Sən`an” faciəsinin meydana gəlməsinin də ilkin səbəbi bu idi. Burada zəngin ədəbi tə`sirlərlə yanaşı, Cavidin birbaşa öz içindən gələn yaşanmış duyğularının, dərin təsəvvürünün, zəngin təxəyyülünün də böyük rolu olmuşdur.

* * *

...“Şeyx Sən`an” faciəsinin istinadgahı Sufi sənətkar Fəridədin Əttarın (1119-1230) “Məntiqütteyr” poemasıdır. Bu poemanın içərisində ayrıca xətt tə`siri bağışlayan heka-yədəki əsas ideyalar “vəhdəti-vücut” – təkallahlıq fəlsəfəsinin qanunlarına əsaslanır. Bu fəlsəfəyə görə kainatda ancaq “vücutü mütləq” olan Allah mövcuddur. İnsan Allahın, Günəşin zərrəsidir, zərrə də son anda küllə kütləyə, cəmiyyətə – bəşərə qovuşmalı, Allahdan törənən Allahda da yox

olmalıdır.

...Cavidin yaratdığı “Şeyx Sən`an” obrazı ilə Əttarın yaratdığı Şeyx Sən`an arasında çox böyük fərq vardır. Əttarın Şeyx Sən`anı uydurma, cansız bir sima, Hüseyin Cavidin yaratdığı Şeyx Sən`an isə otuz yaşlarında olan həyatı bir obrazdır.

“Hüseyin Cavidin “Şeyx Sən`an”ı aşiqanə-fəlsəfi faciədir. Hüseyin Cavid yaradıcılığının “Leyli-Məcnun”udur”. (48, s.100)

“Əsərin əsas süjet xəttini islam və xristian dinləri arasındakı barışmaz ziddiyyət və ixtilafın törətdiyi faciələr təşkil edir”.(26, s.78)

Vaxtı ilə “Hekayəti Sən`an” adlandırılan “Şeyx Sən`an” faciəsinin mayası ərəb şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüşdür. Adından asılı olmayaraq dastan, epos, oğuznamə, boy, hekayət, qissə, bə`zən də nağıl adlandırılan istər qəhrəmanlıq (“Koroğlu”), istərsə də məhəbbət (“Əsli və Kərəm”) dastanlarının məzmunu bütün dövrlərdə mübarizədən ibarət olmuşdur.

“Məhəbbət dastanlarında əsas məzmun, yə`ni süjet qəhrəmanın buta ardınca getməsi və bu yolda başına gələn məcaralarla bərabər onun öz sevgilisi uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Lakin ilk baxışda şəxsi səadət, xüsusi məqsəd uğrunda gedən bu çarpışma, hətta bəzən didişmə kimi nəzərə çarpan bu mübarizə tipikdir. Tipik olduğu üçün də fərdi deyil, ümumi, hətta ictimaidir”.(4, c.1, s.10)

Hər dövrənin özünə məxsus mühiti və bu mühitlə bağlı mübarizə metodları olmuşdur.

“Abbasın Gülgəzə çatması üçün şaha qarşı, Kərəmin Əsliyə çatması üçün keşiş və keşişlərə qarşı, Qurbaninin vəzirə, xana, hətta Pərinin öz qardaşı Tapdığa, Tapdığı öz əmisi Hatəm Soltana, Şah İsmayılın doğma atası Aslan şaha qarşı mübarizəsi fərdi, şəxsi səadət uğrunda aparılan mübarizə çərçivəsindən çıxaraq onlarla, yüzlərlə kərəmlərin, abbasların

və başqalarının mübarizəsi kimi səslənməkdədir”.(4, c.1, s.10)

Erkən islamda - bütpərəstlik dövründə e`tiqadından asılı olmayaraq hamı bir-biri ilə evlənə bilirdi.

Başqa dinlərə mənsub olanlarla evlənməni Məhəmməd özü qadağan etməmişdi. Məhəmmədin on üç arvadı (Xədicə, Sevda, Kubra, Ayışə, Sə`udə, Hafizə, Zeynəb, Səlma, Cüveyriyyə, Ymmi, Həbibə, Səfiyə, Məryəm /Mariya/, Meymunə - onlardan ikisi Səfiyə və Mariya başqa dinə mənsub olmuşdular) var idi.

Peyğəmbərin hərəmxanasında başqa dinə mənsub qadınlar vardı. Mari adlı xristian, Səfiyə adlı yəhudi qadınla evlənməklə o, başqa dinə mənsub olanlara pis nəzərlə baxmadığını sübut eləmişdi. Xristinlara və yəhudilərə təzyiqlik göstərilir, öz dinlərinə sitayiş eləmələri üçün onlara şərait yaradılırdı”.(55, s.75)

Məhəmmədin vəfatından sonra dini müharibələrlə bağlı din xadimləri islam dinini qəbul etməyənləri kafir adlandırmış və kafirlərlə nikaha girmək qadağan olunmuşdur. Ancaq din düşmənçiliyinə görə peyğəmbərin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq bu qadağa yayılmışdır. Bu qadağanı pozanların kəbini rəsmi surətdə kəsilməyib, belə nikahların rəsmiliyi e`tibarsız sayılıb, böyük saymamazlıq hesab edilib. Böyüklüyündən, kiçikliyindən asılı olmayaraq belə məhəbbətlər həmişə tə`qib olunmuşdur. Ötən minilliklərin dərinliklərindən xəbər verən, təfəkkürümüzün inkişaf yollarının izlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən şifahi xalq ədəbiyyatımızın, xüsusən də onun epik-lirik janrının tacı sayılan, neçə-neçə minilliklərdən süzülüb zəməhəməzə qədər gələn “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da bu barədə bə`zi epizodlara rast gələndə bir daha yəqin etdik ki, xristian-müsəlman problemi ta qədimdən bu günədək həll edilməmiş problemlərdəndir. Və bu problem hələ də öz həllini gözləməkdədir.

“Qazan sağına baqdı, qah-qah güldü. Soluna baqdı, çox sevindi. Qarşısına baqdı, oğlancığını - Uruzu gördi. Əlini

əlinə çaldı ağladı. Oğlı Uruza bu iş xoş gəlmədi. Irəli gəldi, diz çökdü. Babasına çağırub soylər görəlim, xanım nə soylər?!

Uruz

*Sübh zamanı yerimdən mən turaram
Qara gözlü yegitlərimi boynuma aluram.
Qan Abqaz elinə mən gedərəm
Altun xaça əlimi basaram.
Pilon (əba N.Ə.) geyən keşişin əlin öpərəm.
Qara gözlü kafər qızın mən aluram
Dəxi sənin yüzünə mən gəlməzəm.
Ağladuğuna səbəb nə? Dəgil mana!
Qara başım qurban olsun, ağam sana. (46, s.68) - dedi.*

Altun xaça əl basmaq, kafər qızı ilə evlənmək hər bir müsəlmanın tayfasına, ad-sanına təhqirdir, rüsvayçılıqdır, ən böyük qəbahətdir, eyibdir, onun dininə düşmən olanla əlbirlikdir, daxildən xəyanətdir.

“Yəhudi dini kimi İslam dini də müsəlmana başqa dinə e`tiqad edənlərlə nikah əlaqəsinə girməsinə icazə vermir və onu qeyri-qanuni adlandırır”.(8, s.131) Onu da qeyd edim ki, istər Qur`anda, istərsə də ilahiyyat kitablarında belə qadağalarla bağlı heç bir rəsmi mə`lumat qeydə alınmayıb. Belə yasaqlar yuxarıda qeyd edildiyi kimi ancaq peyğəmbərimizin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq, yalnız din düşmənçiliyinə görə mövcud olmuşdur və mövcuddur.

Əksər hallarda eldə, obada adi sırayı adamların başqa dindən olanlarla evlənməsinə xor baxmayıblar. Onlar ya kasıblıqdan, ya sahibsizlikdən, ya da küsərək e`tiraz əlaməti olaraq xristian dinindən olanlarla nikaha girmişlər.

Bu da mə`lumdur ki, adi adamlara edilən güzəştlər yüksək mənəsb sahiblərinə - padşana, xana, bəyə, şeyxə, ziyalıya edilmir (Adi adam etdiyi cinayəti dərk etməyə bilər, yüksək adam dərk etməlidir!) və onlara edilən iradlar, tutarlı e`tirazlar, xalq arasında əks-səda yaradaraq dildən-dilə düşmüş,

əksər hallarda isə zamanın süzgəcindən keçərək yazılı ədəbiyyatımızda əks olunmuşdur.

“Əsli-Kərəm”, “Şeyx Sən`an”, “Bahadur və Sona”, “Əli və Nino” bu qəbildən olan əsərlərdəndirlər.

...Tarixdə “yuxuda görmə”, “buta vermə” priyomları çox uzun inkişaf mərhələləri keçmişdir.

“Yuxuda buta almaq qəhrəmanın daxili aləmini, onun bütün varlığını kökündən dəyişdirir, onu tamamilə yeni bir insana çevirir. Hətta əksər dastanlarımızda qəhrəmanın butadan əvvəlki mənliyi tam mə`nası ilə bir-birinə zidd olub”.(4, s.16)

Yuxuda buta alan istər qız, istərsə də oğlan mütləq xəstələnir. Bu xəstəlik bə`zən hətta bir neçə gün özünü bilməmək, huşsuz yatmaq şəklində olur. Nəhayət, oğlan ayılıb saz istəyir. İndiyə qədər heç bir şeyə yaramayan şüursuz uşaq birdən-birə dönüb həm şair, həm müğənni, həm də yaxşı saz çalan sənətkar olur. Zəmanəsinin qabaqcıl, müdrik arifi dərəcəsinə yüksəlir. O, haqq yolunda, həqiqət uğrunda vuruşmağa başlayır, hətta gizli sirlərə də vaqif olur”(4, s.16). Buta arxasınca gedərkən rə`ya məhəbbəti ilə bağlı bir sıra məcaralar meydana gəlir. Bu məcaralarla bağlı əhvalatların cərəyan etdiyi yerlərin coğrafiyası dastanı daha da maraqlı və inandırıcı edir.

Əksər hallarda yuxuda eşq şərbətini verən **nurani şəxs** Əli, Xızr və b. olur. Buradakı “Nur” tə`yini xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, özü də həmişə işıqlı duyğularla, işıqlı cəhətlərlə Allahdan, cəmiyyətdən, dindən “razılıq alma” məqsədilə bağlı olur.

Məqsədimizin problematikasına uyğun olaraq biz din müxtəlifliyinə görə yaranan, dini maneədən, dini səddən söz açacaq və bu səbəblərlə bağlı yolumuzu müəyyənləşdirəcəyik.

“Mütərəqqi romantizmin tematikasında ən mühüm, ən mə`nalı mövzu millətlərin ictimai və milli azadlığı uğrunda mübarizəsi olmuşdur.

1905-ci il rus inqilabı, 1917-ci il fevral inqilabı, İran

inqilabı, Şərq ölkələrindəki üsyanlar, inqilabi hərəkət həmişə mütərəqqi romantiklərin diqqətini cəlb etmişdir”.(16, s.51)

“Dünya romantiklərini ancaq bir xalqın taleyi deyil, bütün xalqların taleyi düşündürmüşdür”.(67, s.17)

“Milli mədəniyyətlərin yaxınlaşma və zənginləşmə formaları, milli xarakterin konkretliyi, milli ədəbiyyatların və dinlərin taleyi, adət və ən`ənələri” (51 s.11) hamıdan çox Cavid narahat etmişdir. Cavid milli həyatı bəşəri fonda təsvir edərək, beynəlmiləçilik ideyaları ilə müntəzəm çıxış etmişdir.

“H.Cavidin məktublarından birində “mənə şəhadətnamə yox, elm lazımdır” yazmasından belə hesab etmək olar ki, tələbə H.Cavid tədris olunan fənlərdən ruhuna və əqidəsinə uyğun olanları öyrənirdi”.(76, s.91)

Istər Cavidin, istərsə də “Sən`an”ın dinlə əlaqədar olan hər şeyə şübhə ilə yanaşması, kainatın, varlığın sirlərini axtarması hələ də diqqət mərkəzində durur”.(58, s.69)

“Şeyx Sən`an” faciəsində Cavid dünyada din ayrılığının ziddinə gedir, daha çox dünyanın əsrəfi sayılan insan və onun arzuları problemləri ilə bağlı məsələlərin həllinə çalışırdı.

H.Cavid üçün dünyada xoşbəxt olmağa layiq insan var. Cavid vaxtaşırı bu insanı müxtəlif vəziyyətlərdə təsvir edir, onu silkələyir təmizləyir və insanlaşdıraraq dünyada xalqlar dostluğu və beynəlmiləçilik ideyaları ilə çıxış edirdi.

Əgər N.Nərimanov “Bahadur və Sona” romanında “xristian ağı müdam tərəqqi yolunda işlənirsə, müsəlman ağı əski qanunlara kifayət edib, paslanmışdır”(62, s.149) - deyirdisə, Cavid Sən`anı - müsəlmanı hər şeyə qadir, sonacan mərd, mübariz oğlan kimi təsvir edirdi.

Əsərin sonunda gürcü qızı Xumar Cən`anın dalınca gedib, onun tam qələbəsini tə`min etdiyi halda, Hərimanovun qəhrəmanı Bahadur özünü öldürməklə, bir növ öz məhəbbəti uğrunda gedən mübarizədən geri çəkilməyi. Sən`an isə Kərəm kimi xristianları yalançılıqda sonacan imtahan edərək onları təkallahlıq, bəşər naminə ifşa edirdi.

Hüseyn Cavid öz millətini çox sevirdi. Onun gələcəyinə inanır və bu yolda ona həqiqi, düzgün yol göstərmək üçün məhəbbətlə çalışırdı.

...İnsan həyatındakı istər adi, istərsə də qeyri-adi “məhəbbətin başlanması müəmmalıdır, sirlidir. Bu hissənin psixoloji dönümü gözlənilməzdir və həmişə məhəbbətin əxlaqi qüvvəsinə əsaslanır”.(11, s.5)

...Məhəbbət - insanın ruhunun, hiss və duyğularının əsasını təşkil edən sükut və azadlıq sevən şe`riyyət dolu arzudur.

Məhəbbət - məqsədə aparan məzmunlu yoldur.

Məhəbbət gözəlliklərlə dolu sirdir.

Məhəbbət- kədərli, həzin, təbii, təmännəsiz, incə, yüksək ləyaqətdir.

Məhəbbət- namusa ehtiram bəsləyən, şəxsiyyətin həqiqətliyini sınağa çəkən məhək daşdır.

Məhəbbət - kamala yetməkdə, bütövlükdə, qeyri-adilikdi, fərdin və ya fərdlərin cəmiyyətin qəbul etdiyi qanunlara qarşı xalis, haqlı nəcib və coşqun mübarizəsidir.

Məhəbbət - ürəyin səsi, könüllərin danışması, xəyalların pıçıltısıdır.

Məhəbbət - bir-birinin dünyasını öyrəhmək cəhdi və bu dünyalardakı mənfiliklərə qarşı bərabərlik uğrunda gedən mübarizədir.

Məhəbbət - qüvvətdir, sığmazlıqdır, əyilməzlikdir, gühənsizliqdə, sağlamlıqdı, uzun ömürlülükdür.

Məhəbbət - ruhun azadlığı, ruhun vəcdə gəlməsidir.

Məhəbbət - insanı inkişafa, bərabərliyə səsləyən azadlıq nəğməsidir.

Məhəbbət - insanın yaşamaq arzusunu, yaratmaq istəyini qüvvətləndirən ilahi ne`mətdir.

Məhəbbət - inandıra bilmək, sübut eləmək, təsəvvürü yə`qinləşdirmək cəhdidir.

Məhəbbət - sonsuzluqdur. Ucu-bucağı görünməyən,

ömrü nəsilərdə davam edən həyatdır, əbədi həyat.

Məhəbbət - oyun deyil, ehtiras deyil!

Məhəbbət - məqsəddir, diqqətdir, qayğıdır, ideala canatmadır, narahatlıqdır, təəssübkeşlikdir, qurbangetmədir.

“Məhəbbət çoxlu dəyişən elementlərdən ibarət mürəkkəb, dinamik, əqli, hissi və iradi sistemdir”.(11, s.5)

H.Cavid dramaturgiyasında məhəbbət - dostluğu, qardaşlığı, bərabərliyi, əmin-amanlığı təbliğ edən siyasətdir.

Məhəbbəti gəncliklə, ehtirasla bağlayanlar onu od rəngində, ilahi eşq ilə, ruh ilə bağlayanlarsa onu mavi, qızılı rəngdə təsvir etmişlər.

...“Şeyx Sən`an”ın məhəbbəti uğursuz məhəbbətdir. Sonu görünən, bitən tamamlanan nakam məhəbbətdir. Sən`anın məhəbbətindəki acı, uğursuz sonluq, cəmiyyətin onu məcnun, dəli adlandırmasına əsas vermişdir.

Xacə Şeyx Fəridədin Əttarın “Məntiqütteyr” və onun bir hissəsini təşkil edən “Şeyx Sən`an” hekayəsi müsəlman Şərq ölkələri oxucularının, xüsusən ədəbi dairələrin çox sevdiyi əsərlərdən olmuşdur”.(26, s.22)

H.Cavidin Əttarın “Şeyx Sən`an”ından nə qədər tə`sirləndiyini tə`yin etmək asandır. Amma Cavidin yaratdığı “Şeyx Sən`an”dan ikincisini yaratmaq mümkünsüzdür. Nə qədər dahi sənətkar olursa olsun o, vurğun Cavid təxəyyülü qarşısında öz acizliyini dərk edəcəkdir.

3. “ŞEYX SƏN`AN” FACİƏSİNDƏ MƏCNUNLUQ VƏ AŞİQLİYİN ZİRVƏSİ.

“Şeyx Sən`an” faciəsində əsərin əvvəlində hələ məhəbbətdən söz getmir. Ətrafda ancaq din xadimləri görünür. Məhəbbət haqqında ilk xəbəri biz Əzranın atası Şeyx Əbuzərən gətirdiyi xəbərdən bilirik.

Şeyx Əbuzər

Halı pəjmürdə, sanki bir məcnun;

“Anlaşılmaz nədir məramı onun?! ” (12, c.1, s.135)

Bununla həm oxucu həm tamaşaçı, həm də Zəhra anlayır ki, miskin və zəkali Sən`an başqasının sevdasına düşüb. Beləliklə “Şeyx Sən`an” faciəsində ilk səhnə Zəhranın hicran iztirabları ilə açılır. Zəhra Sən`anın ona olan məhəbbətindən bəd gümanlıqla rəfiqəsi Əzraya söhbət açır. Şeyx Sən`anın ona olan sevgisinə öz şübhəsini anladır.

“Azacıq işıqlandırılmış səhnədə cazibəli, behiştəli məhəbbətə görünür. Altun (qızılı - N.Ə.) qanadlı mələklər ələ-ələ, qol-qola olaraq incə qəhqəhələrlə gülüşüb gəzinirlər”.

Buradakı harmoniya kompleksi - incə detallar Şeyx Sən`anın xəyalındakı e`cazkarlıqdan bəhs edir. Oxucu və tamaşaçı böyük məhəbbətin təntənəsini və həyəcanlarını duyur. Altun qanadlı mələklərin arasında Sən`an Xumarın xəyalına dalır. Xumarın görünməsi ilə səhnədə həyat dəyişir, canlanma baş verir.

Sən`an bu dünyanın adamlarına bənzəmir. Onu qeyri-adi gözəlliklər, ilahi hisslər cəlb edir. Sən`anın dünyəvi məhəbbətə yadlığı açıq-aşikardır.

Sən`andan fərqli Zəhra hamı kimidir. Zəhra Sən`anın yaxınlığında olduğuna baxmayaraq Xumarı hiss etmir, əksinə, Sən`anı xəstə hesab edir.

Hiss, duyğu, həyəcan, xəyal, şeyriyyə, arzu dolu belə xoş səhnələrlə bağlı anlarda “fikrin məqamını tapmaq”(61, s.7) - budur böyük Cavid sənətkarlığının sirri.

Zövq - arzudur. Hüseyn Cavidin zövqü əslində onun böyük arzusu - idealıdır. Incəsənəti və gözəlliyi dərk etmək qabiliyyətidir.

Ədəbiyyat tarixindən mə`lumdur ki, realist sənətkarlar zahiri - görünənləri, romantiklər isə daxili - psixoloji fəaliyyətin təsvirinə üstünlük vermişlər. “Hiss nəzəriyyəçilərindən Sterna görə “ağlımızın yarsını hisslər təşkil edir”. Qamanın fikrincə, “Hiss həqiqətin ilk açarıdır. Yokob isə de-yirdi ki, “yeganə müdrüklük - insanın öz ürəyini dərk

etməkdir”. Ən ali müdrüklik - insanın öz qəlbini duya bilməsi, onu axıradək dərk etməsidir. “Romantiklər o şairi nənəng sanırdılar ki, onda daha çox hisslər və həssaslıq olsun” (Q.Brendes). (68, s.115-116)

“İnsan yalnız duyğudan gələn, yaxud duyğunun tə`sirləndiyi şeyə inanır -deyən Bəhmənyarın fikrincə hissi qavrayışın verdiyi bilik mə`lumdur.

Nəzəri elmlərin hələ dərk edilməmiş müddəaları isə məchuldur”.(59, s.144)

İnsan həmişə hiss, duyğu, xəyal, arzu, idealla yaşayır. Xəyal insanın həyata keçirəcəyi planların təxəyyüldəki təxminidir. Xəyalda əvvəlcədən “hələ gələcəkdə həyata keçiriləcək hadisələrin surətləri yaradılır”.(25, s.5)

Beləliklə əsərdəki xəyalla bağlı əsl hadisələr Mədinədə, Şeyx Kə`birin evində baş verir. Namaz vaxtı din xadimləri Şeyx Kə`birin evindən ayağını çəkən, bununla Şeyx Kə`birə və onun yeganə qızı Zəhraya narahatlıq bəxş edən Sən`an haqqında müxtəlif fikirlər söyləyərək onu dinsizlikdə təqsirləndirir, beləliklə onu əziz müəlliminin - Şeyx Kə`birin gözündən salmağa çalışırlar.

Şeyx Mərvan

*Bir bəşərdir, - diyordu - peyğəmbər,
Heç görünmüşmü, çıxsın arşə bəşər”?*

(12, c.1, s.144)

Şeyx Hadi

*Şübhədir... Yoxsa, şübhədən başqa
Yox onun bir qüsuru, yox əsla.*

(12, c.1, s.144)

Şeyx Nəim

*Söylüyor: Görməyincə xaliqui mən
İctinab eylərim pərəstişdən.*

(12, c.1, s.145)

Nə qədər fikirlər deyilsə də, Şeyx Kə`bir özgə fikrə uymur. O, hətta tələbələrinin içində öz orijinal fikirləri ilə seçilən

Şeyx Sən`anı sevir, onun fikirlərinə haqq qazandırır.

Şeyx Kə`bir

*Şübhə artarsa, həp yəqin artar,
Mə`rifət nuru şübhədən parlar
Kim ki, Allahu istiyor görmək
Arasın qəlbi-tabnakinində,
Arasın ruhi-pakinədə.*

(12, c.1, s.145)

Hicran qayğılarına bürünmüş iztirablı Zəhranın tə`kidiylə çağırılmış Sən`an xəyal aləmində, canında sevgi üşütmələri, halı pəjmürdədir. Onun xəyalındakı mələk qiyafətli Xumar Sən`anı durduğu yerdən uzaqlaşdırmağa, yüksəlməyə səsləyir.

XUMAR

*Şeyx, gəl-gəl! Sevimli Sən`an, gəl!
Sana layiq deyil o yer, yüksəl!*

(12, c.1, s.145)

“Yarım xəyal, yarım həqiqət içində olan Şeyx Sən`an da yuxunun həqiqət olmadığını bilir, lakin yuxudan ona görə yarımçıq oyanıb sarsılır ki, bütün bunların hamısı onun şəxsi fikirlərinin, xəyallarının və arzularının nəqsidir”. (18, s. 85)

Sən`an görüb duyduqlarını bir məcara kimi nəql edəndə də öz sirli dünyası haqqında mə`lumat verir:

Şeyx Sən`an

*...Gəldi bir şeyx o dəm üzündə niqab,
Məni ta gördü, oldu pək məsrur.
Sanki bir tifl idim... Qucaqlayaraq
Bir zaman öpdü sevdi, hoplatdı.
Sonra omzunda çox atıb tutaraq,
Gah gəzdirdi, gah oynatdı.
Aqibət, mən o möhtərəm şeyxin
Sillələr endirib də üz-gözünə
Əylənirdim xilas edilmək üçün,
Xeyli yalvardı, baxmadım sözünə.
Azacıq keçdi, şeyxi-namə`lum.*

*Bir də gördüm deyir ki, "Bax, Sən'an!
Bax nə müdhiş, nasıl dərin uçurum.
İştə son məhzil: İştə Gürcüstan".*

(12, c.1., s.149)

Şeyx Kə'bir bütöv zəkasıyla, diqqətiylə Sən'anı dinləyir.
Bilir ki, Sən'anın yuxusu ilə onun ruhi aləmi arasında bir
bağlılıq var.

Şeyx Kə'bir alimdi, atadır, mürşüddir, dünya görmüş
müdrükdir. Sən'anın yuxusunda gördüyü nurani şəxs elə Şeyx
Kə'birin özüdür. O, böyük bir dalğınlıqla vaxtilə onun özünü
də düşündürmüş suallara tapdığı cavablarla Şeyx Sən'anın
yuxusunu yozur. Sən'ana xatırladır ki, Sən Turanda
doğulubsan, İranda yaşayıbsan bir tikə çörək qazanmaq üçün
indi də Ərəbistana gəlmisən, oxumusan hörmət qazanmısan.
Əgər hissiyata qapılmasan, çox hörmətli Şeyx olacaqsan. Son
məkanın da Gürcüstan olacaq. Səndən sonra isə qəbrin
ziyarətgaha dönəcəkdir.

Müəllimini diqqətlə dinləyən Şeyx Sən'an: "Hankı şeydir
səbəb fəlakətim?(12, c.1, s.153) " -deyə sual edəndə

Şeyx Kə'bir

O, yalnız qadındır, iştə qadın"! (12, c.1, s.153) deyə
Sən'anı ayıq-sayıq olmağa çağırır.

Sən'an müəlliminin qarşısında and içir.

Şeyx Sən'an:

*Nə qədər məndə varsa hissü həyat,
Ehtirasatə düşməhəm... Heyhat!
Mana biganə zövqi-nəfsani,
Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...*

(12, c.1, s.153)

Sən'an Şeyx Kəbirin təsvir etdiyi uçuruma yığılmamaq
üçün qızdan, qadından uzaq olmağa qərar verir. Bu belə də
olur. Və ilk zərbəyə Sən'anın məhəbbətinin ümidi ilə yaşayan
Şeyx Kə'birin qızı Zəhra mə'ruz qalır.

Sən'an Zəhradan uzaqlaşır.

Bu sırada təkrar səhnənin işığı azalır, ikinci pərdə qalxaraq ta ucda əvvəlki behiştə mənzərələr görünməyə başlayır. Xumar yenə Sən`anın gözlərinə görünür.

Şeyx Sən`an:

An gəl, gəl, qüsurə baxma... (12, c.1, s.154)

O, Xumara doğru qoşaraq şaşqın və məcnunanə bir həzinliklə Xumarı çağırır.

Şeyx Sən`an

Gediyor... Ah, getmə! (12, c.1, s.154)

Dünyada ən çətin şey şüurun təmizlənməsidir".(45, s.212). Bu dəqiqələrində Sən`anın daxilində didişmələr, iztirablar baş qaldırır. 30 yaşlı Sən`an bir tərəfdən Şeyx Kə`bir kimi alim olmaq, digər tərəfdən gəncliyini azad məhəbbətlə bəxtiyar etmək istəyir.

Sən`anın tay-tuşları sevib sevilməkdədirlər.

Sən`an Şeyx Kə`birin ideyalarını yayan yaşlılarından öz ağılı, kamalı ilə seçilir. Sən`an adilikdən ucada dayanan, hər addımına məs`uliyət daşıyan şəxsiyyətdir. O, iztirablar içində çırpınarkən ətrafda söz-söhbət gəzir.

Şeyx Mərvan

İştə divanədir o, divanə!... (12, c.1, s.155)

Faciənin ikinci səhnəsi Məkkədə yol kənarında baş verir. Uzaqda qara örtüklü Kə`bə-Beytullah görünür. Birinci səhnədən on illik bir vaxt keçmişdir. Bu ötən onillikdə çox şey dəyişilib, inkişaf edib, unudulub, Şeyx Kə`bir də öz dünyasını dəyişib, Şeyx Sən`an mürşüddür, artıq öz müəllimini əvəz edir.

Rəhbər Sən`anın öz proqramı var. Proqramın əsas qayəsi "Din birliyi"dir. Bəşəri, haqqa çağırışdır. Məkkədə, Mədinədə, İranda Turanda onun ideyalarını alqışlayır, ona səcdə edirlər. Şeyx Sən`an tez-tez rəhbərlik etdiyi işlərə şəxsən nəzarət etmək üçün ölkələr aşır.

Din xadimləri Əbülüla, Şeyx Sədra, Şeyx Nəim, Şeyx Mərvan və b. hər yerdə olduğu kimi, Ərəbistanın cəhənnəmi xatırladan havasından, suyundan şikayətlənir, Mədinəni,

oradakı əhvalatları və Zəhranı xatırlayırlar.

Şeyx Sən`anın böyüklüyü, müdrüklüyü haqqında söhbətlər də onun özü ilə bərabər ölkələr gəzir. Şeyx harda olursa-olsun, Mədinədə sarsıntı keçirdiyi o yaddan çıxmaz günü, Xumarı, Şeyx Kə`biri, onun tövsiyyələrini xatırlayır və içərisində yaşadığı həyatı müşahidə etdikcə, öz müəlliminə haqq qazandırır.

O, kor gözlərinə əlac diləyən korları dinlədikcə, onların korluğunun səbəblərini aydınlaşdırdıqca özü də ayıq-sayıq olmağa çalışır və korlara həqiqəti açıqlayır.

Şeyx Sən`an

Həp cinayət!... Qadın cinayəti!

Həp qadın zülmü-ehtirasatı!

Şeyx Sən`an

(İkinci kora)

Anadan doğma kormusan sən də?

Birinci kor

Ağlamaqdan bu hal gəlmiş ona,

Çünki aşıqdi bir gözəl qadına.

Şeyx Sən`an

(Şeyxlərə və müridlərə)

Qadın insanı haqdan ayrı salır,

Həp qadınlar başa bəla sayılır.

(12, c.1, s.169)

Kə`bə ətrafında çarəsiz dərdlərinə dərman axtaran korların, Şeyx Sən`andan kor gözlərinə dərman diləmələri təbiidir. Orası maraqlıdır ki, Şeyx Sən`an heç bir ədablıq göstərmir, çox müdrük bir adam kimi, korların əlacsız dərdinə təsəlli verir. Arif adamların çəkdiyi əzabların ağrısını bir daha yaşayaraq, korları elə kor olub, bu dərqli dünyanın əzablarını görmədikləri üçün xoşbəxt hesab edir. Ystəlik də özünün qeyri adi, görücü olmadığını etiraf edir.

Şeyx Sən`an

Bir qulam mən də pək nəqir aciz,

Bu yalan iftiraya uymayınız.(12, c.1, 167)

deyə mö`cüzə göstərmədiyini kohlara - adi adamlara anladır.

“Səadəti mə`nəvi təmizlikdə, ruhani məhəbbətdə axtaran və sufilik təriqətinin ideoloqu kimi Ərəbistan çöllərindən Qafqaz dağlarına - Gürcüstana qədər dini fikirləri ardıcıl surətdə yaymağı müqəddəs vəzifə bilən Şeyx Sən`an həyatdan və varlığın özündən gələn təbii-canlı hisslərlə təmas nəticəsində realist mütəfəkkir Sən`ana çevrilir”.(30, s.47)

Oxucu Məkkə, Mədinə, Kə`bə ətrafında Şeyx Sən`anın işlərini müşahidə edərkən həmişə Zəhranı xatırlayır.

Kə`bə ətrafında Şeyxin səfərə hazırlaşdığını eşidən Zəhra Sən`anın səfər edəcəyini eşidincə, onunla vidalaşmağa gəlir. Lakin “Sən`an bu “solğun nur”a eləcə qayğı göstərməyi xahiş edir. Zəhranı gözləmədən öz böyük məqsədinə doğru “yola düşməyə” məcbur olur.

Şeyx Sən`an

Məni əhv eylə, ey şikəstə həyat

Sən mələksin, “fəqət...fəqət... Heyhat...

(12, c.1, s.171)

Bu Şeyx Sən`anla Zəhranın son görüşü olur. Kə`bə, Məkkə, Mədinə arasında on illərlə təbliğatla məşğul olan Şeyx Sən`an nəhayət Ərəbistandan Gürcüstana öz layihələrini həyata keçirmək üçün din xadimləri ilə birlikdə yola düşür.

Ərəbistandan Gürcüstana gələn Şeyx Sən`an gözəl təbiət mənzərələrinə heyran olub, vəcdə gəlir.

Şeyx Sən`an

(məczub bir halda)

Allah-Allah, nədir bu abu hava!?

Nə qədər şairanə bir xilqət! (12, c.1, s.172)

Pənbə bəyaz güllər. Kür nəhrinin çağlayan şaqraq zəngüləsi, uzaqdakı qarlı dağlar, yaşıl ormanlar, xülyalarla dolu

Gürcüstan gecələri romantik qəhrəmanın artıq başqa bir diyar-da olduğunu andırır.

Şeyx Sən`anın həyatında doğulacaq dönüşün kampozisiyası göz önündə canlanır.

Şeyx Sən`an birdən-birə indiyə qədər səcdəsində olduğu Kə`bədən, diş ilə dırnaq ilə qazandığı mürşüdlük mövqeyindən; rəhbər olmaqdan əl çəkməlidir. Şeyx Sən`an əl çəkir də.

Səfalı Gürcüstanda bir daha öz müəllimi Şeyx Kə`biri, yuxu gördüyü həmin o unudulmaz gecəni xatırlayır. Və taleyə inanan Sən`an başında gəzdirdiyi sevdasının əsirinə çevriləcəyinə inanır.

Şeyx Sən`an onun həyatında böyük rol oynayacaq Dərvişə də Qafqaz mənzərələrini seyr edərkən rast gəlmişdir.

Din xadimlərinin dəli adlandığı Dərvişlə bu unudulmaz görüş də Şeyxin yaddaşına həkk olunur. Dərvişin qəribəliyi, danışdığı sözlər onu cəlb edir, düşündürür.

Qafqaz, Gürcüstan, Şeyx Sən`anın həyatını büsbütün dəyişir. Sən`an rə`yasında gördüyü mələyi də Gürcüstanda görür. İlk dəfə o, aşıkarda, real həyatda gürcü qızı Xumarla rastlaşır. Bu Sən`anla Xumarın real həyatda ilk görüşü olur.

Sən`an tək-tənha düşüncələrə dalır. Gənclik, qaynar həyat onu nəyəcanlandırır.

Sən`anın tay-tuşları sevib-sevilməkdədirlər.

Xumara onun pərəstişkarı Anton gül dəstəsi göndərir, Simon Xumarın məhəbbətindən mətləb istəyir.

Lakin Xumar da Sən`an kimi ətrafdakılara biganədir, o da “monastrı seçmiş” bir bədbindir. Onun bu halını duyan

Şeyx Sən`an

(Təkrar dönərək Xumarı görüncə)

Ah, o, mütləq o, ... Gördüyüm rə`ya!..

(yaxınlaşaraq)

İştə, nazəndə heykəli sevda!..

Xumar

Söylə kimsin?

*Şeyx Sən`an
Zavallı bir məftun...*

Nina

Kim bilir....Bəlkə...

Xumar

Qaliba məcnun...(12, s.190)

Bir anda Şeyx Mərvan, Şeyx Nəim, Şeyx Sədra, Serqo, Platon, Nina hətta keşiş Papas... yəqin edirlər ki, Şeyx Xumara vurulub. Bu ara din xadimləri Sənana xatırladırlar ki, onlar böyük bir iş yapmaq üçün ölkələr aşıb gəlmiş, o isə Xumara məftun olmuşdur. Burada Sən`an e`tiraf edir:

Şeyx Sən`an

Vətənim cümlə niyyətim, Kə`bəm

İndi yalnız odur, o, vaz keçməm. (12, s.194)

deyərək böyük bir çaşqınlığın yaranmasına şərait hazırlayır.

“Şeyx Sən`anın təkamülü bu cəhətdən diqqətəlayiq və ibrətlidir. Ehkamdan dialektikaya, hazır ideyalardan axtarıcı və sərt təfəkkürə, donuq, ölgün fərziyyələrdən canlı, həyat ehtiraslarına qədər inkişaf yolu keçən ruhani məhəbbəti, insanın öz təbiətində görən, duyan və təsdiq edən mütəfəkkir aşiqin həyat ideali real həqiqətə büsbütün uyğundur”.(30, s.47)

Aşiq Sən`an mütləq Xumarın ardınca getmək, həyat həqiqətlərini şəxsən sınamaq və bu yolda bütün fədakarlıqlara sinə gərmək üçün hər şeyə hazır olduğunu anladır.

İlk və ən böyük çətinlik onun din xadimi keşiş Papasla mükalimələrində üzə çıxır. Bu danışıqlar oxucu və tamaşaçını həyacanlandırır, onu ayıq- sayıq olmağa səsləyir.

Keşiş Papas aşiq və mürşüd Şeyx Sən`anın qarşısında yeddi şərt qoyur.

Şərqdə 7 rəqəmi həm intəhasızlıqla, həm də sirlə, müqəddisliklə bağlı rəqəmdir.

Papasın şərtləri müsəlman Sən`anla xristian Xumarın yolunu bağlamalıydı. Lakin Sən`anın ağılı, həyat təcrübəsi,

dünyagörüşü, üstün cəhətləri açıqlandıqca keşiş, Papas tabe olaraq mat olacağını anlayır.

Papas

1. *Qıza nisbətə fəzlədir sinnin.*

Şeyx Sən`an

Mə`nəvi eşqə qarşı hər insan

Bir demək... Birdir iştə pirü cavan.

Papas

2. *O, həmayil nə öylə?*

Şeyx Sən`an

Qur`andır.

Papas

Heç bu mümkünmü İsəvi bir qız,

Bir müsəlmana varsın? Anladınız...

Şeyx Sən`an

Birsə həqq, cümlə din də bir naçar,

Xəlqi yalnız ayırmış azğınlar.

Papas müsəlmanların böyük din xadiminə onun peyğəmbərinin haram buyurduğu şərabı təklif eləyir.

3. Papas

İçiniz bu şərabı öylə isə.

Şeyx Sən`an pərəstişkaranə baxışlarla Xumarı süzür və kəskin bir qərar ilə onsuz da Xumarın eşqindən sərxoş olduğunu anladaraq şərab qədəhini sonacan nuş edir.

4. Papas cibindən xaç çıxarıb şeyxə verir.

Papas

5. *Pək gözəl, şeyxim, al şu xaçı da as.*

Şeyx Sən`an

İştə bir parçacıq gümüşdür bu

Bunu asmaqla bir üzük taxmaq

Məncə birdir, bir... Anladınmı uşaq.

Papas

İmdi qur`anı al da yaq...

Şeyx Sən`an

*Hökmi-qur`an ilələbəd ucalır
yaxılan hən kağız, mürəkkəbdir.*

Papas

*Onu atəşdə yakmayınca, inan
Sana əsla olunmaz imtinan.*

Ymum

Tövbə, ya şeyx şövbə, tövbə!

Şeyx Sən`an

*Eşqdən başqa hər nə varsa, əvət
Tövbə, min tövbə... Eylədim nifrət.*

6. Platon

*Şeyxim, ancaq bir iş də yapmalısan.
İki il tam donuz otarmalısan.*

7. Şeyx Nəim

Bir düşün, unutma Kə`bəni,

Şeyx Sən`an

*(Xumara işarətlə)
İştə Kə`bəm də cənnətim də budur.*

(12, s.194-201)

Bunula da iş qurtarmır. O, da mə`lum olur ki, xristian kiintoları; Anton və Simon da Xumarı sevir.

Dostları Oğuzla Özdəmir Sən`ana Xumarı qaçırtmağı təklif edirlər.

Şeyx Sən`an

*Özdəmir: Parça-parça doğransam,
Yənə böylə haqsız iş yapmam.(12, s.213)*

deyərək sonacan bütün şərtləri mərdi-mərdaha yerinə yetirmək üçün söz verir.

Şeyx Sən`anın həyatının birinci hissəsi dini təbliğatla, dində əldə etdiyi yüksəkliklə bağlıdırsa, ikinci mərhələsi onun öz e`tiqadından üz döndərərək məhəbbəti yolunda çəkdiyi məşəqqətlərlə bağlıdır.

Şeyx Sən`anın öz ideologiyasına qarşı çıxması

xristianlığı qəbul etməsi ilə yox, daha çox bir allahın varlığına görə bütün dinlərə qarşı e`tirazı ilə səciyyəvidir.

Mö`münlükdən aşıqlıya qədər heyrətamiz bir yol keçən Şeyxin ən böyük kəşfi də nəticədə dinsizlik olur.

“Alman filosofu Kaşrer göstərirdi ki, insan fəlsəfənin “Arximed nöqtəsidir”. İnsanda isə “ən qiymətli şey özünüdürkdür!” Özünüdürk insanı İnsana çevirir”.(45, s.209-210)

“İnsanı insan edən ağıl yox, ruh oldu”.(2, s.32)

“Şeyx Sən`an ruhuyla məcnun oldu. Bütün dini sərhədləri vurub, dağıtdı. Özü də sonda eşqin dahisi oldu. Onun məcnunluğu romantik ədəbiyyatın ən`ənəsi, romantik aşıqın qələbəsidir. Sən`anın öz dininə, öz ideologiyasına, şüuruna xəyanəti onun özünün mə`nəvi, ilahi, ruhi məhəbbətinə ehtiramı və sədaqətidir.

4. ŞEYX SƏN`ANIN ADİLİYƏ SIĞMAMAZLIĞI VƏ ONUN SƏCDƏSİNDƏ XUMARIN ALİLİLİYİNİN TƏSDİQİ.

Sırf panteist ruha, baxışa malik Şeyx Kə`bir mərddir, sərtidir, öz mühitində, say seçmə şeyxlər, müridlər aləmində, anılan qiymətləndirilən, yenilməz qüvvədir. Onun ətrafındakılar o qüvvəyə sığınıblar.

Şeyx Kə`bir Sən`ana qiymət verir, onun əsl qiymətini ala bilməyəcəyini dərk etdikcə izzət çəkir. Şeyx Kə`bir Sən`anın gördüyü yuxusuna rəğmən sevimli tələbəsini, onu uçuruma səsləyən bəlanı görür, dərk edir, hiddətlənir, üsyan edir, xəbərdarlıqla ehtiyata səsləyir. O, sevimli tələbəsini bağrından qoparıb ata bilmir, dəhşətdən vəcdə gəlir, ildırımlar kimi şaqqıldayır.

Şeyx Kə`bir

(Sən`ana)

Səni alçaldan ehtiras olacaq!(12, s.152) -deyir.

Şeyx Kə`birin e`tirazlarında qəzəblər yanır, sönür. Şeyx Kə`bir nə`rəsində ululuq, müdrüklik, xalislik, peyğəmbərlik zərrələri parıldayır.

Cavid Şeyx Kə`bir surətini yaradarkən əsasən M.B.Hacınskinin”Şeyx Sən`an” hekayəsində verilən Buniyab surətindən istifadə etmiş, eyni zamanda tarixi şəxsiyyət olan Müniəddin İbn-Əl Ərəbi Əşşeyxül Əkbəri (1165-1240) nəzərdə tutaraq onun fəlsəfi görüşlərinin bir qismini bu surətə köçürmüşdür.

Şeyx Kə`bir öz səviyyəsi e`tibarı ilə qismən Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmmədə oxşayır. Mişkinaz Cavidin deməsinə görə, “Hüseyn Cavid Şeyx Sən`an faciəsindəki Şeyx Kə`bir surətini yaradarkən böyük qardaşı Şeyx Məhəmmədi də nəzərdə tutduğunu söylərdi”.(26, s.60-61) fikrimizcə Cavid Allahla bağlı nə isə yazsaydı, burada da Şeyx Kə`bir surətini inkişaf etdirəcəkdə, ona görə Ki, Allah obrazında Şeyx Kə`birin nüvəsi duyulur.

“Əgər insan ömrü boyu çalışıb, təfəkkür sahibi olarsa, onun özü Allah olar. Allah hikmətdir, düşüncədir, fikirdir, elmdə Allah gücü vardır. Bizcə bu qənaətlər dəyərlidir. Sonda din də, Allah da ağılın uydurması hesab olunmaqla keçilmiş mərhələ kimi inkar olunur”.(70, s.167-168)

Şeyx Kə`bir elmlidir, ziyalıdır, gözüaçıqdır, şübhələri həqiqətin babası hesab edən müdrükdir. O, Sən`ana böyük ümüdlər bəsləyir, inanır ki, Sən`an onun böyük işlərinin davamçısı olacaq.

Birdən Şeyx Sən`anın daha cəsarətli yol seçməsi Şeyx Kə`biri narahat edir. Müəllimindən dərs alan Sən`an təzə, tapdanmamış yol seçir. Bu yolun çətinliyinə Sən`andan çox Şeyx Kə`bir bələddir. Odur ki, Şeyx Kə`bir öz tələbəsinə müstəqillik verir. Ən yaxşı halda Sən`anın xəyallarının coğrafiyasını əyaniləşdirir. Yaralı bir ahənglə onun yuxusunu yozur, ona yol göstərir. Onun adiliyə sığmamazlığını dərk edir.

Altı il ümidlə yol gözləmiş, hicran havasıyla köklənmiş

Zəhranın ümidlərinə gözlənilməz bir balta çalınır. Şeyx Kə`bir sərtliyində Sən`anla Zəhranın hələ bətn dövrü keçirən, tumurcuq hissələri sərt bir qaya ilə üzləşib çiləklənir. Sən`an təhqir olunmuş duyğuları ilə iztiraba mə`ruz qalır.

Sən`anın iztirabları dərin və kövrəkdir. O, boynunda böyük haqqı olan müəlliminin yersiz iradından sarsılır və uzun müddətli sarsıntılara mə`ruz qalmamaq üçün Zəhranı ağıl və hünəri ilə öz fikrindən çıxarmağa qərar verir. Beləliklə Sən`an Şeyx Kə`birin evindəki doğmalıqdan özünü kənar hesab edir. Elə bu andan da Zəhranın həyəcanları, narahatçılıqları başlanır. Sırrını rəfiqəsi Əzradan gizlədə bilməyən Zəhra hicran qayğılarına bürünür.

Əzra onun gözəlliyini, aqlını, kamalını, nəhayət, Şeyx Kəbir kimi möhtərəm bir mürşüdin qızı olduğunu Zəhraya anladır və onu inandırır ki, Sən`an mütləq Zəhraya qayıdacaq, özü də Zəhranın pərəstişkarına çevriləcəkdir.

Rəfiqəsinin sözləri Zəhranı sakitləşdirə bilmir. Çünki artıq Zəhra da Sən`anın qeyri-adiliyini anlamışdı. “Fikir yüksəldikcə, emosiya da zövq və hüsn mücəssəməsi də yüksəlməlidir. Zəhra isə yüksəlməyirdi. Ona görə də həmin “afət” öz yerini başqasına buraxmağa məcbur idi. Əsgə eşq sarsılmış, yerində başqa xülyalar doğmuşdu. Sən`an özü üçün yaratmış olduğu öylə bir hüsn məfkurəsi arayırdı ki, ona:

Xumar

Şeyx, gəl, gəl! Sevimli Sən`an, gəl!

“Sana layiq deyil o yer, yüksəl”.

demiş olsun”.(77, s.103-104)

Məhəbbət təbii və təmännəsiz olmalıdır. Cəbr yolu ilə əldə edilən məhəbbət xoşbəxtliklə nəticələnməz.

Zəhranın saf və ülvi məhəbbətində onun yeganə təqsiri günahsızlığıdır. Zəhra müqəddəs günahsızlığın ucbatından qubar, hicran xəstəliyinə tutulmuşdur. “Mənliyini müdafi-yəyə qalxmış”.(17, s.177) Zəhra rəfiqəsinin verdiyi ümidə inanır. O, Kə`bədən səfərə hazırlaşan Sən`anı görmək üçün son dəfə

onunla görüşə gedir. Rəfiqəsi bu yolda onun ən yaxın köməkçisidir.

Əzra

*(Şeyx Sən`ana yaxlaşaraq)
Səni Zəhra vidayə gəlmişdir deyir.*

Zəhranın hiss və duyğularına özündə cavab tapa bilməyən

Şeyx Sən`an

*Ah, Zəhra! Zavallı solğun nur.
Səni Sən`an görüncə alçalıyor.
Gəlməz əldən əyilməmək... Əlbət,
Səndə var çünki başqa ülvyyəət.
Məni əhv eylə, ey şikəstə həyat!
Sən mələksən... Fəqət... Fəqət... Heyhat...*

(12, s.170-171).

Beləliklə Əzranın Zəhranı Sən`anın eşqinə inandıra bilmək cəhdi nəticəsiz qalır. Bu görüş Zəhra ilə Sən`anın son görüşü olur.

Yaltaqlıq ən böyük oyundur. Sən`anda oyunbazlıq yoxdur.

Zəhra Sən`anın könül ağrılarına əks təsir göstərdiyinə görə, bu anda hər ikisi əsəb, sarsıntı keçirir. Gərgin psixoloji anlarda Zəhra daha da üzülür və Sən`an “yola düşməyə” məcbur olur.

Sən`ana qədər duyulub anılmayan, qiymətləndirilməyən Xumar Sən`anın timsalında öz havadarını tapmışdır.

Xumar Sən`anın təsəvvürlərində yaşayan və onun təsəvvürünü yəqinləşdirən bir obrazdır.

Xumar incə, zərif, eyni zamanda cazibəli bir qızıdır.

Sən`anın məhəbbəti ilə Xumarın həyatı mə`nalanıb.

Xumar Sən`anın timsalında öz sevdiyi şəxsin varlığına tapınan, bununla da öz səadətini dərk edən bir qızıdır. Özünə inam hissi Xumarın gözəlliyidir. Sən`anla Xumarı daxilən birləşdirən ehtimal saf və həqiqi ilqardır.

Sən`anla Xumarın fərdi xüsusiyyətlərində də eyniliklər

uzlaşır.

Xumarın rəfiqəsi Nina ilə söhbətlərində “həyat və kainat haqqında düşünən mütəfəkkir bir insanın çırpıntıları hiss olunmaqdadır”. (26, s.71) Xumarla Ninanın canlı danışıqları fikrimizi təsdiqləyər.

Xumar

*Xalq bir yanda şərqlər çağırır,
Çalar, oynar da həp gülər, bağırır,
Başqa bir yanda bir zavallı, fəqət,
Zövqi-dünyaya həp qalır həsrət.* (12, s.235)

Xumardan fərqli rəfiqəsi Nina, gözüaçıq, həyatla ayaqlaşmağı bacaran bir qızdır. O, öz fikir və hərəkətləri ilə cəmiyyəti ötüb.

Həyatın özünü qabaqlayan Sən`anın və Xumarın məhəbbətlərini cəmiyyət ləyaqətlə yox, müqavimətlə qarşılıyır.

Şeyx Sən`an cəmiyyətin onun saldıği buxovları didib parçalayır, bu yolda həqiqi qüvvəti o, Xumardan alır.

Sən`an özünə qiymət verdiyi kimi məhəbbətini də qiymətli sanır. Sən`anın məhəbbəti adiliyə sığmamazlıqdır, böyüklükdü, qeyri-adiləkdir. Bu məhəbbətdə həyat cövhəri bitib tükənməzdir.

“Xumar məhəbbətinin gücü və dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir. O, zahirən sakitdir. Qabaqcıl ruhiyyət elminin müşahidə nəticələri sakitliyin çox zaman böyük və ciddi qüvvət əlaməti olduğunu göstərir”.(26, s.51)

Xumar qürurlüdür, yüksəkdir, vicdanlıdır. O, heç vaxt təfəkkür sarıdan ona tay olmayan Antona, Simona xoş üzlə, məhəbbətlə baxmır, yolunu azmır.

İnsanın, xüsusən də qızın-qadının qiyməti onun dediyi sözə, mə`suliyətli münasibətində aydınlaşır. Xumarın yüksəkliyidir ki, Sən`an kimi qət`i, mütləq bir şəxsiyyət ondan öz məhəbbətinə mətləb diləyir.

Xumarın içki düşkünü olan atası Platon “Qorxunun

miqyasıyla öz böyüklüyünü”(23, s.31) təsdiqə çalışıb, içib nəş`ələnilib Xumarın və onun gəlin ölmüş anasını susdurub, özünə tabe etdirib.

Xumar atasının “cəllad nəş`əsinə”(23, s.33) üsyan edərək ər sözünü unudub. Bu “unutmada” Xumarın üsyankarlığı yaşamışdır. Bu qüvvə sonda Xumarın qələbəsini tə`min edir.

Xumar nəfsini özünə tabe edən qızıdır. O, fizioloji yaxınlıqdan çox mə`nəvi yaxınlığa can atır. Buna görə də Sən`anı sevdiyinə görə mə`nəvi əzab çəkmir. Antona, Simona da bu münasibətlə biganədir.

Xumarın Sən`ana olan məhəbbəti həyalıdır, gizlidir, dərinidir, ülvüdür. Xumarın sakitliyində bir şahənəlik, bir şairənəlik vardır.

Xumar məğrurdur. Onun əvvəldə məğrurluğu, sonda üsyankarlığı, naqisləri, korazehinləri silkələyir, ayıldır.

Şeyx Sən`anla Xumar arasında qeyri-ixtiyari, ilahi bir anlaşma var. Arzuyla, sevgiyə dolu bir aləmdə onlar üçün ən böyük məqsəd, ən böyük səadət bir-birlərini görməkdir.

Sən`anla Xumar arasında bir-birinə hökm etmə, tabe olma yoxdur. Ətrafi sakitləşdirmə var, məqamgözləmə var. Hər iki qəhrəman romantikdir. “Obrazların daxili gərginliyi həddindən artıq yüksək olduğundan onların zahiri fəaliyyəti ləng davam edir”.(33, s.266)

Sən`anın və Xumarın mə`nən qələbə çalmasında da təbii yolla gedən proseslərin birbaşa tə`siri vardı.

Sən`anın dinin puçluğuna olan şübhəsi, Xumarı onun əsl həqiqətinə yaxınlaşdırmışdır.

Şeyx Sən`anın gücü onun təmizliyində, xalisliyində, şəxsiyyətində, böyük məhəbbətində adiliyə sığmamazlığındadır.

Milli və bəşəri ideyalarla silahlanmış “Sən`an şübhədən həqiqətə, həqiqətdən ülvüyyətə qədər yüksələn məğrur, ağıllı və təmiz məsləkli bir qəhrəmandır”.(29, s.115)

Sən`an sevəndə də, iztirab çəkəndə də qəhrəmandır. Sən`anın sevinci həqiqi, iztirabı dərinidir.

Azadlıq sevən, müstəqil Sən`an asılılıq ağrısına sinə gərəkən də qəhrəmandır. “Sən`anın Xumarın yolunda əl çəkdiyi din yalnız mövhumi islam dini deyildir. O, hətta kinayə ilə xaç da taxaraq mövhumi islam dini kimi xristian ehkamlarına da məsxərə edir:

Şeyx Sənan

*İştə bir parçacıq gümüştür bu
Bunu asmaqla bir üzük taxmaq
Məncə birdir, bir... Anladınmı, uşaq”?*

(12, s.102)

deyərək xaç da asır. Sən`anın Xumara məhəbbətində heç bir təmənnə yoxdur. Xumar Sən`anın dinini qəbul etməyə hazır olsa da, Sən`anda belə bir tələb yoxdur.

Xumar

*Əvət əhv et, qüsura baxma, aman!
Səndədir könlüm, ah, səndə... Inan!
Pək müqəddəsdir iştə məncə sənin
Hər şeyin, hər təriqətin dinin.*

(12, s.249)

Sən`anın Xumara olan məhəbbəti halal məhəbbətdir. Dostları Oğuzla Özdəmir Sən`ana təklif edəndə ki, Xumarı qaçırsın, Sən`an qət`i e`tiraz edir.

Sən`an xoşbəxtliyi, səadəti, ailə namusunu halallıqda görür. Sən`an namuslu və halal aşıqdır. Sən`anın sonsuz əzab, qəm, kədər bahasına qazandığı məhəbbətdə vüsəl yoxdur. Hicran atəşi var “Aşiq həm də od-alov içində alışıb yanır. Mə`şuqəsinin göz qamaşdırıcı ruxsarı aşıqi atəş kimi yaxıb yandırır. Fərqi yox, aşiq bu atəşi bol-bol arzulayır”.(64, s.269)

Şeyx Sən`an

Atəşlər, alovlar içində görünərək yarı məhzun, yarı məmnun bir fəryad ilə:

*Yandıım, Allah!.. Nədir bu işkəncə?
Həm nə dəhşətli, dadlı əyləncə!..
Atəşi eşq bir səadət imiş.*

Bu da bir başqa dürlü cənnət imiş.

(12, s.220)

Şeyx Sən`anın vüsala qədərki məhəbbəti ölçüyəgəlməzlikdir, sığmazlıqdır.

Şeyx Sən`anı əhatə edənlər qəbul olunmuş müəyyən normalara sığan robot adamlarıdır. Sən`an onların proqramından kənara çıxaraq qeyri-adilik taxtına çıxmışdır.

Sən`an uzaqgörəndir. O, hələ yuxuda Xumarın eşqindən vəcdə gəlmiş, yaşadığı məkana sığmamış, xəstələnmişdir. Sən`anın həssaslığı saxtakarlıqdan, dönüklükdən uzaqdır. Onun böyük eşqi, böyük məhəbbəti Xumardan ilham alaraq əhatəsində olduğu zəncirləri parçalamışdır. Yaşadığı zaman, mühit bu zəncirlərin cinkiltisindən heyratə gəlmiş, Şeyx Sən`an məcnunluğunun, Şeyx Sən`an aşıqlıyının zirvəsini təsdiq etmişdir.

Sən`an təkcə könlünə tabedir. “Könül məktəbinə hamını qəbul etmirlər. Burada təmiz və coşqun ehtiras təlatümlü mə`nəvi aləm sahibləri dərs alırlar”.(23, s.29)

Əsərin əvvəlində 30 yaşlı xoşsima Sən`an 10 il təbliğatla məşğul olmuş, iki il də “donuz otlatmışdır”. İndi artıq qırx iki yaşındadır. Qırx iki yaşlı bir kişinin gənc bir xristian qızına yalvarması oxucuda, tamaşaçıda Şeyx Sən`an məhəbbətinin böyüklüyünə inam, onun özünə qarşı rəhmlili hisslər oyadır.

Şeyx Sən`an

(Pərəstişkarana bir vəziyyətlə)

Bir düşün: Nazənin, sevimli Xumar!

Bəllidir iştə sənə həp əsrar.

Getdi uğrunda dinü imanım,

Getdi həp fəzli şöhrətim, şanım.

Unudub cümlə hökmi-qur`anı,

Oldum axırda bir donuz çobanı.

(başını açaraq)

Saqqalım, həp saçım ağardı bütün

*İki ildir ki, gülmədim bir gün.
Məni yalnız yaşatdı bir rə`ya
Öylə rə`ya ki, dadlı bir xülya...
Dərdi-həsrətlə daima yaparaq,
Yaşadım bir xəyala aldanaraq,
Söylə, əmrin nədir, gözəl mələyim?*

(12, s.239)

Ancaq Xumarın qarşısında acizləşən dırnaq içində “kiçilən” səcdəyə gedən Sən`an pərəstişkarlığında ali bir yüksəklik vardır. Sən`an, məhəbbəti yolunda əyildikcə, yüksəlir.

Sevgi iztirabla əkiz yaranmışdır. Bu iztirablar, bu əzablar Xumarla Sən`anın həyatlarının mə`nasıdır, xoşbəxtliyidir. Cəfakəş, cəfaya can atan Sən`an Xumarı öz səviyyəsinə qaldıranda qəhrəmandır.

Sən`an öz səcdəganına; Xumara sitayiş edəndə, heyrətə layiqdir. “Səcdə heyrətdən doğur. Səcdə qılan adamın ürəyində atəş sönməz, ehtiras tükənməz. Onun gözlərində heyrət işığı azalmaz. Səcdə qılmaq bir şəxsin timsalında bəşəriyyəyə qovuşmaqdır”.(23, s.7)

“Şeyx Sən`an” faciəsində ictimai qanunlar, ictimai münasibətlər tez-tez toqquşur. Bu toqquşmalarda Sən`an böyük bir qüvvə ilə üz-üzə gəlir. Belə anlarda, belə ağır dəqiqələrdə Xumar onunladır.

Sən`an ona görə iztirab çəkir ki, o, özündən yüksəklərin deyil, özündən səviyyəcə aşağıların, alçaqların əhatəsindədir.

Əsərin sonunda Xumarı itirən Sən`an Xumarı oxşayaraq ağı deyir:

Şeyx Sən`an

*Uyu, ey gülninali-qüdsiyyətl!
Uyu, nazəndə neykəli-iffətl!
Uyu, yari-məhcəbinin, uyu!
Uyu, ey tifli-nazənim, uyu!* (12, s.258)

Dərdin səbəbi anlaşılmayanda ümitsizlik yaranır.

Xumarı itirən Sən`an artıq Xumarın yoxluğuna inanır, və o, öz inamında sarsılır.

Sən`an Xumarın məhəbbətinə görə məhv olduğunu başa düşəndə son dəfə Şeyx Kə`biri və onun “Səni ehtirasat yıxacaq” sözlərini xatırlayır və taledən qaçmağın namümkünlüyünü dərk edib, dəhşətə gəlir.

Sən`anın intiqam çağırışına mövhumi Allah hay vermir. Allahın yoxluğuna inamsızlıq hissi, burada Sənani daha da sarsıdır.

Daxili düşüncəsinin hesabına öz gücsüzlüyünü dərk edən Sən`an dərin iztirabları ilə qorxunc, tə`sirli, cazibədar və yüksək görünür. Sən`anın böyük iztirablarının mayasında əzəmətli hisslər, alicənablıq duyğuları cəmlənmişdir. Bu anda o dağa, onu tə`qib edənlər isə dərəyə-təpəyə bənzədilmişdir.

“Hansı insan intellektual və əxlaqca çox inkişaf etmişdirsə, onun iztirabı da dərinidir. Dahilər hamıdan çox iztirab keçirirlər” (35, s.188). “Romantik qəhrəmanın katarsisi, onun maddi aləmi özgüləşdirərək mə`nəvi tərəqqi yolunda ucaltması onun həm psixoloji, həm də zahiri təbəddülatlara uğrada-uğrada bəşər səadətinin nədən ibarət olduğunu dərk etməsi, bu qəhrəmanın öz ruhi dünyasında bəslədiyi romantik idealla ülvü şəkildə şərtlənir”.(7, 1986)

“Əsərin finalında Xumarın hər şeyi atıb, Sən`anın dalınca getməsi, Sən`anın da onu məhəbbətlə qarşılamaı, hər ikisinin bərabər ölməsi, faciənin mərkəzində duran əsas ideyanın-bütün dinlər, əfsanədir, ancaq insanları bir-birindən ayırmağa xidmət edir-ideyasının bədii həlli nöqtəyi-nəzərindən çox gözəl düşünülmüş zəruri bir səhnədir. Burada hər iki aşıq təəssübkeşliyi ayaqlayıb tapdayır. Sən`an müsəlmançılıqdan, Xumar isə xristianlıqdan çıxıb hər şeyə üstün gələn qadir məhəbbətin ağuşuna atılıb, əsil insan olurlar”.(18, s.96)

5. ŞEYX SƏN`AN H.CAVIDİN İDEALIDIR.

Birtərəfli və yanlış fikirlərlə yanaşı çox qüvvətli və elmi-tənqidi təhlillərə əsaslandırılmış Cavid yaradıcılığında Dərviş obrazı “qorxu duyğusundan” uzaq bir surət kimi təhlil edilmişdir. Dərvişin

Şeyx Sən`ana tə`siri müdrüklüyün nəşilq üzərindəki tə`sirdir.

Şəriətdən, təriqətə şübhəni ilk dəfə Sən`anda məhz Dərviş oyatmışdır. Əsərin ikinci pərdəsinin 1-ci səhnəsində Qafqazın səfəli bir guşəsində Şeyx Sən`an dostları Şeyx Sədra, Özdəmir Oğuzla söhbət edərkən ilk dəfə Dərvişə rast olur.

Şeyx Sənan

Kimsiniz? Məsləkü-təriqətiniz?

Nə imiş? Söyləyin rica edəriz.

Dərviş

Fəqət pəjmürdə bir səyyahi-zərəm,

Şəriətdən, təriqətdən kənarəm.

Həqiqət istərəm, yalnız həqiqət!

(12, s.176-177)

Sən`an elə ilk baxışdan Dərvişin adilikdən ucalmış müqəddəsliyə qovuşmuş bir xilqət olduğuna inanmışdır.

Şeyx Sən`an

Təbii səndə var bir xeyli əsrar

Nəçin məxfi tutar, qılmazsan izhar?

(12, s.177)

Sevda Sən`anın başındakı eşqə işarə edərək Dərviş onun başqa aləmdə olduğunu, buna görə də Dərvişi anlamayacağına işarə vurub,

Dərviş

Sənin bir başqa sevda var başında -deyir və

Əgər fəvqəlbşər olmaq istərsən

Kənar ol daima cinsi bəşərdən

(12, s.177)

məsləhətini verir. Burada Dərvişin nəzərdə tutduğu “Tək bütün Al-lahlardan ayrılan Prometeydir; tək - faustun zamandan ayırub - “Saxlan” - dediyi bir andır; tək - bəşəriyyətdən ayrılan qəhrəmandır; böyük təklər - bəşəriyyəti öz arxalarınca aparandırlar.” (49, s.35)

Şeyx Mərvan Dərvişi “dəli”, həm də “bir dinsiz” adlandıranda Şeyx Sən`an e`tiraz edir.

“Böyük Şeyx ilə sərsəri dərviş” arasındakı mükəlimə əsərin 4-cü pərdəsinin 2-ci səhnəsində bir daha inkişaf etdirilir.

Şeyx Sən`an

Dəlidir, sözlərində mə`na var,

Sərsəridir başında sevda var.

*O deyil gərçi zahirən mənsur
Həp “ənəlhəqq” diyor da çırpınıyor.*

(12, s.182)

Bundan sonra onlar görüşürlər. Ancaq ötən zaman ərzində Şeyx Sən`an Dərvişi unuda da bilmir.

4-cü pərdənin 2-ci səhnəsində qürub zamanı Kür çayının ətrafındakı ormanlıqlar, qayalıqlar təsvir olunur. Uzaq-da çoban düdüyünün iniltisi eşidilir.

Şeyx Sən`an əlində dəyənək, başı açıq, saçları dağınıq, düşüncəli və yorğun bir halda qaya başında görünür. Özü də “ağır-ağır” nəfəs alır, tərini silir. Bu arada ixtiyar, nurani bir Dərviş ağaclıqdan çıxır, Şeyx Sən`anın bu halını iztehszalı baxışlarla seyr edib, laübalı və acı qənqəhələrlə gülür. Şeyx Sən`an ürkək baxışlarla Dərvişə baxır və onu tanıyır.

Dərviş

*Nə qiyafət bu? Söylə, söylə nə var?
Nerdə əvvəlki şeyxlər, xocalar?
Söylə, ey şeyx dərbədar, bu nə hal?
Nerdə əvvəlki, ehtişamü cəlal?*

(12, s.246)

Şeyx Sən`an kövrələrək indi nəinki şeyxlərin, hətta papasların da onu izləyərək əzab verdiklərini Dərvişə anladır.

Dərviş Şeyxin göstərdiyi tərəfə baxaraq ona hücum edənləri heyrətlə süzür.

Dərviş

*Həpsinin üz-gözündə qan coşuyor,
Nəpsi bir intiqam için qoşuyor.
Heç səbəbsiz deyil bu hiddəti kin.*

(12, s.247)

Şeyx Sən`an

Ixtilaf, ixtilaf, məhzəbü din...

Dərviş

*/yarım qəhqəhə ilə/
İştə gördünmü din nələr doğurur?
Nə bəlalər, nə fitnələr doğurur?
Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
Daha mə`sud olurdu cinsi bəşər.*

(12, s.247)

Cəmiyyətin ölçülü qanunlarından ucada yaşayan Dərviş dindən azaddır. Zatən onu qorxudan bir iş də yoxdur ki, hansısa dinə qayıb imdad diləsin, ümid eləsin, əfv olunmağa çalışsın.

“SSRI xalq artisti Sidqi Runulla “Şeyx Sən`an” haqqındakı xatirələrində Cavidin Dərviş surətinə münasibətindən bəhs edərək yazmışdır: “H.Cavidin “Şeyx Sən`an” faciəsinin tamaşasında mən həmişə Dərviş rolunu ifa edirdim. Sonralar bu rolu bə`zən başqa artistlər də ifa edirdilər. Mən Dərviş rolunu düzgün, tələb olunan qədər yaxşı ifa etmək üzərində böyük bir həvəs, aludəlik və mətanətlə işləmişəm. Mərhum H.Cavid həmişə mənə deyirdi: “Qardaşım Sidqi! Bu əsərdəki Dərviş mən özüməm. Unutmayın ki, Siz məni oynayırsınız!” Bu sözlər mənim “Şeyx Sən`an”dakı Dərviş rolu üzərində daha dərinə ciddi və diqqətlə işləməyimə və müvəffəqiyyət qazanmağıma səbəb oldu”.(26, s. 61-62)

“Şeyx Sən`an”da əsas fikir bu idi ki, dini və milli təəssübkeşlik bəşəriyyəti uçurumlara aparan, insanları, xalqları, millətləri bir-birindən ayrı salan mənfur bir təəssübkeşlik hissidir”.(19, 1963) Həm Dərvişə, Həm Cavidə, həm də əsərin baş qəhrəmanı “Şeyx Sən`an”a görə:

“Din bir olsaydı, yer üzündə əgər
Daha məs`ud olurdu cinsi bəşər”.(12, s.247)

Bu hökm də islam dininin sonuncu mütləq din olacağına işarədir.

* * *

“Şeyx Sən`an” faciəsində bir-birinə zidd iki qüvvə üz-üzə qoyulmuşdur. “Şeyx Sən`an”ın mə`nəvi qələbəsini tə`min edənlər bir də ona zərbə vuranlar.

Müsbət tiplərin sırasında müsəlmanlardan Şeyx Kə`bir, Şeyx Əbuzər, qızı Əzra, Şeyx Hadi, Şeyx Sədra və Əbül-üla, Şeyx Əbülləhyə, Şeyx Cəfər, Dərviş, Oğuz, Özdəmir, iki kor ərəb, dəvəçi, mələklər, müridlər və s. bu və ya digər dərəcədə Sən`anın mə`nəvi qələbəsinə yardım etmişlər.

Mənfi tiplərin cərgəsində Şeyx Nəim, Şeyx Mərvan, Şeyx Sədra birinci dəliqanlı və b. dayanmışlar.

Xristianların içərisində də mənfi və müsbət qruplar vardır. Müsbət tiplərdən Xumar, onun gəlin ölmüş anası, rəfiqəsi Nina, mənfi tiplərdən Xumarın atası, Platon, keşiş Papas, Anton, Simon, Serqo müəllif tərəfindən ustalıqla açıqlanmış, aydınlaşdırılmışdır.

“Şüur dairəsinin məhdudluğu üzündən”(40, s.246) pyesdəki mənfəti tiplər burada öz-özünü ifşa ilə ifşa olunmuşlar.

Şeyx Sən`anla Xumarın bir-birini sevdiyini bilə-bilə Simon Xumarın arzusu ilə yaşayır.

Simon

(qəhrxənd ilə)

Diridir, ölməmiş Simon halə,

Ona fürsət verirmiyim?

(qəyət həyacanla)

Əsla...

Məncə fürsət qanadlı bir quşdur

Kim əldən uçursa, sərxoşdur. (12, s.209-210)

deyə hücum edərək Şeyx Sən`anı öldürmək istəyir.

Şeyx Sən`anın başına gətirilən müsibətlər sonda onun yatdığı damın yandırılması ilə tamamlanıb, hər iki tərəf arasında ciddi narazılıq yaradır.

Serqo və arkadaşı Simon Sən`anı öldürə bilmədiyi üçün təəssüflənir, heç olmazsa, yatdığı damı yandırır, intiqam hissələrini söndürdükləri üçün sevinirlər.

Bu zaman güclənən külək yangının alovlanmasını şiddətləndirir. Qonşular həyacan və təlaşla köməyə tələsirlər.

Xumar

Aman!..

Yandı, məhv oldu binəva Sən`an.

Nina

(hiddətlə Serqoya)

Cəllad. (12, s.216-218)

Nidaları ilə camaatı Şeyx Sən`anın müdafiəsinə çağırırlar.

Cavid yaradıcılığında Tale - cəmiyyətdi

Qismət - insanın mə`nəvi, əxlaqi əməllərinin cəmidir.

Allah - insanın haqqa, ədalətə halallığa inamıdır.

Iblis - insanın içindəki xəbislikdi, paxıllıqdı, şübhədir.

Personajlar izləndikcə oxucu da, tamaşaçı da inanır ki, bütün həqiqətlər şübhədən doğulur. Həqiqətin nüvəsi olan şübhə toxumları insanın ürəyində məskən salıb.

Şübhə - narahatçılıqdır, mə`lumatsızlıqdır, qorxaqlıqdır.

Şübhə - inama kölgə salan qara qüvvədir, sarsıntıdır.

Şübhə - bağlı qapıdır, ürəyə dammadır. Vaxtın və`dənin bağ-

rından sıyrılıb, insanın özünün qarşısına çıxıb, onu imtahan edən müəllimdir.

Əsərdəki şübhəli tiplər də kor Şeyx Mərvanla, çolaq Şeyx Nəim cəmiyyətin yarasıdır, şikəstliyidir.

Mərvanla Nəim hiylə, müxənnətlik rəmzidir.

Şeyx Kə`bir sözünü üzə deyir, Şeyx Sən`an mərdi-mərdanə can atır, nəimlər, mərvanlar fəndgirliklə şübhə oyadıb, iztirab çəkdirlər. Ancaq onlar neyləsələr də öz hərəkətləri ilə ucalmır, üstəlik öz miskinliklərini, naqisliklərini dərk edirlər.

Namərdlikdə “Heyrətamiz bir törəmə, - çoxalma, aləmi tutma var”.(23, s.30)

Mərvanlar, nəimlər öz daxili cılızlıqları ilə əvvəl Şeyx Kə`bir, sonra Şeyx Sən`an mərhəmətinə sığınanda onların əzəməti qarşısında təhlükəli mövqe tuturlar. Hər şəraitə uyğunlaşmağı bacaran nəimlər, mərvanlar dünyanı bürü-müşlər. Onlar öz əyyamlarının, öz ictimai mühitlərinin adamıdırlar.

“Şeyx Sən`an” faciəsinin doğulmasına onlar şərait hazırlayır, özgə iztirabından kam alır, sevinirlər. Namərdlər hər şeyi murdar görürlər. Onların gözünə görünən saflar, təmizlər, xalislər onlar üçün maneədir. şeyx sən`anları, xumarları, şeyx kəbirləri dərdə salmaq onların məqsədidir.

“Şeyx Sən`an” faciəsində qoyulmuş insan konsepsiyası onun mə`nəvi oyanışı Şeyx Sən`an obrazında açılır, işıqlandırılır və həll olunur. Qəti qənaət də budur ki, İnsan yenilməzdir, əyilməzdir, öz haqqını müdafiə edə bilər və edir də.

Tale var. Ancaq insanın əxlaqi səviyyəsi mə`suliyət hissi imkan verməməlidir ki, o, talenin- cəmiyyətin əlində oyuncaq olsun, oyuncağa çevrilsin. İnsan şüurlüdür, ona ömür yollarında hiss, duyğu, düşüncə verilmişdir. Deməli, insan öz əxlaqi seçməsiylə fəhmiylə, seçimiülə özü öz taleyini həll etməkdə müstəqildir. Əsərin sonunda dəli olaraq aqlını itirmiş Sən`anın uçaraq Allaha qovuşmaq istəyi də fikirlərimizə təsdiqdir.

Şeyx Sən`an

/Xumarı qolları arasına alaraq/

Enməyiz, enməyiz, xayır, yalnız

Ərşi-aləyə yüksəlib uçarız.

Uçarız həqqə doğru bərqəsa

Nətə kim uçdu nəzrəti-İsa.(12, s.253)

Bu sırada 4-cü pərdənin sonuncu səhnəsinin işığı çəkilir. Ta uca ikinci pərdə qalxır Xumarla Şeyx Sən`anın inci-miş və incidilmiş ruhları qol-qola olaraq buludlar içində uçuşda görünür və ətrafdakılara nisbətə müqəddəs olan Dərviş onların ruhunun yüksələrək Allaha qovuşduğunu görür.

"Allah, təbiət, insan və mücərrəd əxlaq problemləri ilə məşğul olan Şərq panteist fəlsəfəsi, həmçinin skeptizm o zamankı ictimai problemləri həll edə bilmirdi".(26, s.67) Bu da təbiidir ki, Cavid özü də iki din, iki insan, iki millət arasındakı barışmazlığı dumanlı şəkildə dərk etsə də, öz zamanında problemi həll edə bilməmiş və bu həlli mümkünsüz ziddiyyətlər aləmində çaş-baş qalmışdı.

Fərəhlə qeyd etmək lazımdır ki, bütün ziddiyyətləri ilə yanaşı Cavidə görə dünya mövcud idi və bu dünyada xoşbəxt olmağa layiq İnsan var idi.

I N S A N. Cavid yaradıcılığında əsərdən-əsərə insanlaşan obrazlar müdrükləşirdi. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sən`an", "İblis" və "Peyğəmbər" faciələrində ən öncül fikirlər xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik, dünyanı idarə edənə inam, haqq, ədalət, məhəbbət və eşq ideyalarıdır.

Cavidin "Şeyx Sən`an"ı öz ziddiyyətlərinə ayıq, axtarıcı bir mütəfəkkir nəzəri ilə diqqət yetirən zəka bahadırurdu".(28, s.39)

H.Cavidin "Şeyx Sən`an" faciəsindəki konsepsiyalar, mülahizələr, həm tarixilik prinsipindən, həm də müasir baxımdan elmidir, aktualdır dərin ağıla malikdir.

"Şeyx Sən`an" faciəsində INSAN ictimai bir anlayış kimi təsvir olunur və bu insanın azadlığı, müstəqilliyi ana xətt kimi inkişaf prosesi keçir.

Cavidin fəlsəfi-panteist görüşləri ilə Şeyx Sən`anın azad fikirləri, bu fikirlərdəki mərdlik motivləri, könlü-gözü toxluq, saflıq, paklıq, humanizm və beynəlmiləçilik ideyaları həmanəng səslənir. Cavidə və onun ideali Şeyx Sən`ana görə insan məkansızlıq və zamansızlıqda deyil, özünü öz aləmində, öz mikromühitində dərk etməlidir. Özünü dərk edən insan elə Allahın özüdür.

Şeyx Sən`anın sonacan apardığı mübarizə; əzmkarlıq, inadkarlıq, haqqa, ədalətə, halallığa inam hissi, insanda özünə hörmət, ləyaqət, qələbə duyğuları oyadır.

Gözəllik və məhəbbət nəğməkarı Cavid insanı kamilləşdirmə

prosesində həmişə onun hiss və duyğularından bir məktəb kimi təlim alır. Onun poeziyasının əsasını estetika, gözəllik, zərif duyğular, məhəbbət və bu sadalananlara pərəstiş anlayışı təşkil edir.

Caviddə həm məhəbbətə çağırış, həm də məhəbbət uğrunda mübarizə motivləri güclüdür, təbiidir, inandırıcıdır.

Hüseyn Cavidin bədii dili haqqında da çoxlu mübahisəli fikirlər vardır.

Türk sistemli dillərində müqayisəli tədqiqatlar H.Cavidin dilinin bənzərsizliyini, onun sələflərindən çox irəli getdiyini sübut etmişlər. Ərəb, fars, osmanlı sözləri ilə dolu əsərlərini Cavid əsasən Azərbaycan türkcəsiylə yazmışdır.

“Yırmıncı illərdə Cavid üslubu ədəbiyyatımızda hakim üslub hesab olunurdu”.(26, s.141)

Rəfiq Zəka demişkən o zamankı ziyalılıq mürəkkəb ibarələrlə yazmaq, danışmaq demək idi. “Əsrin əvvəlində ziyalılarımızın yazdığı, qovuşduğu dil ta inqilaba qədər “siratül-müstəqim”, “sərvəti-fünun” ədəbiyyatının təsiri ilə təşəkkül tapdığından qəlizliyini hiyf edirdi”.(69, s.25)

Cavid əsasən özünə söykənən sənətkardır. Ancaq bu da “danılmaz həqiqətdir ki, onun ədəbi yaradıcılığında Əbdül Həqq Hamidin çox böyük təsiri olmuşdur. O, hətta Hamidi tanıdıqdan sonra təxəllüsünü belə ona yaraşdırmış, pyeslərinin qəhrəmanlarına əksər hallarda Hamid qəhrəmanlarının adını vermişdir. “Şeyx Sən`an”dakı Zəhra və Əzra adları eynilə Hamidin “Tariq” əsərindən alınmışdır”.(69, s.11) yazsa da qeyd edim ki, bu təsirlər H.Cavid yaradıcılığı üçün ötürədir.

Azərbaycan teatr tarixinin inkişafına H.Cavidin faciələri güclü təkan vermiş, bir çox sənətkarların səhnə həyatında bu əsərlər mühüm təsirlər yaratmışdır.

Sənət və sənətkar məbədi olan Cavid poeziyasında mübariz ruh, incə lirizm, zəriflik – estetika, ilahi ruh təqdirəlayiqdir.

II FƏSİL

“İBLİS” FACİƏSİ: İNSANIN İBLİSLƏŞMƏSİ.

1. CİN (ən adi əhəmiyyətsiz), ŞEYTAN, DİV (qaba xisləti olan) MƏFHUMLARININ

MÖVHUMI İBLİS ŞƏKLİNƏ DÜŞMƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA ONLARIN GAH XEYİR, GAH DA ŞƏR QÜVVƏLƏR KİMİ İNİKASI.

H.Cavidin həyat və yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqca, onun xarakteri, ailəsinə münasibəti, təhsili, məsuliyyəti haqqında da bizdə istər-istəməz müəyyən bir qənaət yaranırdı. M.Cəfər, Qulam Məmmədli, Y.Qarayev, V.Osmanlı, Anar, R.Hüseynov və Cavidlə bağlı digər tədqiqatçılarla tanışlıq bu qənaəti qüvvətləndirirdi.

Cavid vurğun adam imiş. Səliqəli və dəqiq, başqaları arasında öz nitqi, danışığı ilə seçilən yüksək niyyətli könlü gözü tox şəxsiyyət imiş.

Cavid Əfəndi həmişə eksperimentdə, həmişə hesablamada olmuş, əldə etdiklərini yalnız öz sağlam düşüncəsinin hesabına qazanmışdı. Xalqa xidmət etmək kimi çox böyük məs'uliyət hissi var imiş. Bu dünyaya gəlişində məqsəd, öz mərhəməti ilə məhəbbət qazanmaq olmuşdur. Həmişə də-yərli fikirlərini qorumağa çalışmış, öz yaşantılarını bölməyə can atmazmış.

Yaxınlarının təsdiqinə görə nə qədər ünsiyyət sevən olsa da, onda bir məxfilik, bir gizlilik də var imiş..

Orijinal, müstəqil xarakterə malik Cavid sevgi münasibətlərində də, ictimai münasibətlərdə də intellektual imiş.

O, iradəli, mətin, qızgın, ehtiraslı, əyilməz, həm tar-mar edən, həm də eyni ehtirasla qurub yaradan, yer kürəsində ürəyi genişlik və qardaşlıq hisslərini inkişaf etdirən mülayim təbiətli, ailəcanlı bir şəxsiyyət imiş.

Kinli deyilmiş. İştirak etdiyi məclislərdə öz yüksəkliyi və coşğunluğu ilə maraq yaradarmış. Dostluqda möhkəm və e'tibarlı imiş. Bunla belə mövcud qayda-qanuna riayət eləmək onun təbiətinə zidd imiş.

Cavidin təfəkkür mexanizminə, onun sinir sisteminin

tipinə gəldikdə isə deməliyə ki, o, sanqvinik təbiətli imiş. “Sanqvinik isə mühitlə özü arasında mövcud olan ziddiyyətləri dərk etdikdə, bu ziddiyyətlərlə bağlı olmayan başqa fəaliyyət sahəsinə keçməklə, onların həll olunma zərurətini birtərəfli qaydada inkar edir”.(32, s.7-8)

Cavid xasiyyətinə və təbiətinə uyğun olaraq cəmiyyətdə birtərəfli mövqe seçmiş, bir tərəfə çəkilərək dünyəvi məsələləri həll etməyə çalışmışdı. Və bu məqamda “İblis” problemi ilə üzləşmişdi. IBLISin kimliyini izah etmək istəyən Cavidə Iblis amiranə cavab vermişdir:

“Allahla (yerdəki və göydəki xeyirxahlıqlarla) bir zikir edilir namü-nişanı!”(13, c.1, s.13)

“İblis” mövzusu problemimizə birbaşa daxil olduğu üçün biz bu barədə məqsədə müvafiq geniş bəhs edəcəyik.

Bəs Allah özü kimdir ki, Iblis böyük fəxarətlə onu anır. Adının birbaşa mənfiliklərlə bağlanmasına belə əhəmiyyət vermədən “Allahla bir zikir edilən namü-nişanı” ilə fəxr edir. Özünü fəvqəladə göstərir.

...Qüreyşilər qəbiləsinin baş mə'budu - Allah /ərəbcə “il-lah”/ səcdəgah, Günəşin doğulduğu istiqaməti göstərən qibləgah sözüdür.(74, s.119)

“Allah müqəddəsdir, çünki o, hər birimizin mövcudluğunun əsasında bir zərrə kimi yaranır, bizi yaradır və məhv edir”.(45, s.120)

“İslamın dini tə'limləri Allahın səkkiz xüsusiyyətini - əbədi varlıq olmasını, hər şeyi bilməsini, hər şeyi görməsini, eşitməsini, gəzməsini, danışmasını, iradəliliyini və yaradıcı olmasını göstərir”.(82, s.3) Deməli o, fəvqəladə qüdrətli bir varlıqdır.

“Həm miflərin, həm də dini e'tiqadların əsasında “animizm” durur.

“Animizm” /latınca, anima - ruh, can/ - ruh /qeyri-maddi/ mahiyyətlərin və varlıqların mövcud olması və insanın onlarla ünsiyyəti haqqında e'tiqaddır. “Animizm”in yaranması ibtidai

icma quruluşu dövrünə aiddir.(74, s.32)

Insanın fiziki vəziyyətinə nisbətən ruhi vəziyyəti bir çox məhdudiyətlərdən azaddır. Ruhi aləmdə vaxt, zaman anlayışı yoxdur. Yə`ni ruhlar qocalmır, ölmür, gözə görünmür. Bununla belə kimin ki, qəlbində, ürəyində Allah var, o, Allahı da, ruhu da görür və dərk edir.

* * *

Allah-taala tərəfindən yaradılan ilk varlıq “Can” idi.

Candan Adəm doğulmuşdur.

“Adəm yəni insan cismi”.(65, s.254) Yeri gəlmişkən deyək ki, “yaxşı adam”, “pis adam”, “adamlığı yoxdur” ifadələri də bu qəbildən yaranmış ifadələrdir. İnsanın, Adəmin əmələ gəlməsi ilə bağlı fikirimizi unutmayaq.

*...Küllü yeri-göy həq oldu mütləq
Söylər dəfû cəngü ney “ənəl-həq”.
Mə`şuq ilə aşıq oldu bir zat
Məhv oldu vücud nəfsü isbat.
Hər zərrə Məsihi-Məryəm oldu*

(65-c.1. 168-218)

“Dini əfsanələrə görə, guya Məhəmməd göylərə səfər etmiş və səfərdən qayıtdıqdan sonra demişdir ki, mən Allahı gözəl, gənc bir oğlan simasında gördüm”.(63, s.666)

“Bibliya əfsanələrinə görə də ilk insan Allah tərəfindən yaradılmışdır, yə`ni doğulmamışdır. Bu isə şübhəsiz ilk əcdad hesab edilən Adəmin- ilk insanın yaradılması haqqında ilkin mifoloji hekayətlərdən fərqlənir. Bu barədə antropoqonik miflərdə kifayət qədər mə`lumata rast gəlmək mümkündür”.(74, s.87)

Mifologiyada ilk insanın Göy Allahı ilə Yer Allahından (ata və anadan) doğulduğu mə`lumdur. Maraqlıdır ki, Göy Allahı ilə yer Allahından doğulan ilk Adəm da, gələcəkdən xəbər verən Prometey də göydən çox yerə xidmət göstərməyə can atmışlar.

Prometey atası od Allahı Zevsdən odu oğurlayaraq anası yer Allahı iki adlı femidaya bağışlamış, bununla da göylərin var-dövlətini, səadətini yerə bəxş etmişdir. Bunun əvəzində isə göy Allahı Zevsin - hakimiyyətin əmri ilə onu dəmirçi Allahı Hefest Olimp dağlarındakı qayalıqlara zəncirləmişdir.

“Skif tayfalarının əski əcdadı olan ilk hökmdar Skif Zevsin və yer qızının törəməsidir”.(44, s.29)

Allah yaradandır. Kosmik aləmin yaratıcısıdır. İlk maddi başlanğıcdır. Son elmi hesablamalara görə yer kürəsinin yaşı dörd milyard il, bəşəriyyətin yaşı isə üç milyon ildən çoxdur.

Milyon illərlə toplanmış və bu günə qədər də mifologiyada izləri qorunan məlum faktlardan yeni dünyaduyumda fikirlərimizi şərh etmək zəruriyyəti və imkanı qarşısında yığıq.

Allah-taala dünyanı “Bəşər ol” sözü ilə bərqərar etdikdən sonra öz əlləri ilə öz həzzi xatirinə təkrar olunmaz bir varlıq da yaratdı və ona “Can” - dedi.

“Ey əzəli can ilə cananımız

Eşqü rüxundur əbədi canımız” (63,s.324) – deyən, yazan Nəsimi öz şe’rlərində Allahın sirrini də bəyan edirdi.

Avara tək nə gəzirsən, ey özündən bixəbər

Gəl həqqin sirrini istə aşiqi biçarədən. (63, s.351)

Allah-taala yaratdığı “Can”a, qadına heyran oldu. Allahın yaratdığı e`cazkarların ən e`cazı bu “Can”, bu qadın idi. Tanrı qadına ağıl, ruh, bir də nəfəs bəxş elədi. Qadın, Tanrının bəxşişini vücudunun ən yüksək nöqtəsində- başında yerbəyər etdi.

“filosof Heraklit demişdir ki, ilk ünsür bir dəfə özünü, bir dəfə mənşəyini, bir dəfə də həmin mənşəyə olan münasibətini təsəvvür etmiş və beləliklə əmələ gəlmiş bu üç təsəvvürdən ruh və ağıl yaranmışdır.

Sonra ünsürlərdəkilərin ruhda təcəssüm etməsindən məhəbbət və ədavət (cəzb etmə və rədd etmə) əmələ gəlmişdir”.(34, 1960)

“Allah məhəbbəti 100 hissəyə böldü. 99 hissəsini özünə götürdü, bir hissəsini isə insanlara verdi. İnsanlar özlərini Allah tərəfindən verilən məhəbbət nəticəsində sevməyə və sevilməyə başladılar”.(57, s.86)

“Bütün hürufilər, o cümlədən də Nəsimi insan bədəninin boğazdan aşağısını yer kürəsi, boğazdan yuxarısını isə göy aləmi hesab edirdilər. İstiva xətti (ekvator) isə insanın çənəsindən başlayaraq dodaqları, burun deşikləri, iki göz və iki qaşın arasından keçən və onları iki yerə ayıran xəttə deyilir”.(81, s.662)

...Allahın yaratdığı “Can”, qadın pərilərdən də gözəl yüngül hərəkətləri ilə cümləndi. Allah-taala yaratdığını seyr edirdi. Torpaqdan yaranmış, tanrısının diqqətini duyduqca sehirlənib, gözəlləşirdi. Tanrının diqqətini duyan qadın gözəlliyinə ərk elədi. Allah-taala yaratdığına sığal-tumar çəkdi. Dadlı söz deyib kam aldı. Həyat Allahın nəzərində cənnətə dönmüşdü. Qadını yaratmaqda da əsas məqsədi Yer kürəsində insan əməyi ilə cənnət yaratmaq idi.

Tanrı vahiddir. İnsanlar Tanrının sonsuz sayda olan formalarıdır. Bu mənada bəşər özü Tanrı, Tanrı isə bəşərə bərabər bir qüdrətdir.

“Həmin Bibliya əfsahələrində deyilir: Torpağı becərmək üçün adam yox idi. Allah yəhva (yəhudi dilində yəhva Allahın adıdır) küldən insanı yaratdı, onun üzünə həyat nəfəsi verdi və insan canlı oldu”.(81, s.86)

...Qadından ilk Adəm, yəni ilk insan doğuldu. Qadın Allahın əlamətlərini bu ilk insanda gördü.

“Qorxdular həq deməyə, döndülər insan dedilər”.
(65, s.149)

Bu mö`cüzəyə Allah-taala özü də mat qaldı. Allah-taala qadına və Adəmə cənnət bəxş elədi. Kə`bə tikdi.” Cənnət bağçasındakı min bir ətirli meyvələrdən istədiyiniz qədər yeyin, için, şə`nimə nəğmələr qoşun dedi.

Tanrı cənnət bağçasında təkə qadağan olunmuş ağacın

meyvələrində-bilik və məhəbbət ağacına, həyat iksirinə toxunmağı qadağan etdi.

Bu barədə M.Füzulinin “şəcərəyn-mənhiyyə (qadağan olunmuş ağac) barəsində təsəvvürü də diqqətəlayiqdir. Qur`an qissələrində bu ağac barədə ən müxtəlif fikirlərlə rastlaşırıq. Onun buğda, sünbül, kafur, üzüm yəni meynə ağacı olduğu da göstərilir. Bu ağacın bütün əşyaların əlamətini özündə cəmləndirən elm ağacı olduğunu da söyləyirlər”.(50, s.16)

...İlahi torpaqdan yaratdığını yerdəki cənnətdə bərqərar etdikdən sonra mələkləri və oddan yaranmış şeytani da Adəmə səcdə etməyə çağırırdı.

Iblis kənardan hər şeyə göz qoyur, hər şeyi sezir, Allah-taalanın qadına və ondan doğulan Adəmə olan sevgisini, məhrini duyurdu. Özünün yəni Marsın, oddan yaranmışın - torpaqdan yaranmışa yəni Saturna səcdə edəcəyini dərk etdikcə hirsindən, hikkəsindən ilan kimi qıvrılırdı. IBLIS Adəmə səcdə etmək fikrində deyildi.

Allah-taala yəni bütün varlığı yaradan, hamıdan üstün olan hər şeyi görür və bilirdi.

12. Allah Iblisə: (şər mələyi Rafaelə)(78, s.6) “Mən sənə əmr edəndə sənə səcdə etməyə nə mane oldu?”-deyə sual etdi. IBLIS: “Mən ondan yəni torpaqdan yaranmış Adəmdən daha yaxşıyam, üstünəm çünki, sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratdın!”-dedi.

13. Allah buyurdu: “Oradan yəni cənnətdən aşağı en. Oradan sənə [Allahın əmrinə] təkəbbür göstərmək yaramaz. Oradan çıx, çünki sən alçağın birisən.

14. IBLIS dedi: “Mənə qiyamətə qədər möhlət ver”.

15. Allah buyurdu: “Sən möhlət verilənlərdənsən”.

16. IBLIS dedi: “Sən məni (Adəmə səcdə etmədiyimə görə) azdırıb yoldan çıxartdığın üçün, mən də sənənin yaratdığın insanların düz yolunun üstündə oturub, onların sənə ibadət və itaət etməsinə mane olacağam.

17. Sonra onların qarşılarından və arxalarından,

sağlarından və sollarından yəni onların gözləmədikləri istiqamətlərdən, qara magik dalğalarla, qəfildən gələcəyəm və sən onların əksəriyyətini sənə şükr edən görməyəcəksən.

18. Allah buyurdu: Oradan [cənnətdən] rüsvay olmuş və (mərhəmətimdən) kənar edilmiş [qovulmuş] halda çıx. Onlardan [insanlardan] hər kim sənə uysa [cəzasını alacaq]. Əlbəttə, cənənhəmi sizin hamınızla dolduracağam!”.(52, s.126)

...Qadın- Can, onu yaradana, xəlv edəninə, öz müqəddəsinə könlündə, hiss və duyğularında minnətdarlıqla dolu sədaqət andı içmişdi.

Şeytan məqam tapıb qadının ürəyinə şübhə toxumu səpdi. (Şübhə - qadının İblislə əlaqəsinə işarədir. Cavidə görə bəşəriyyət o vaxtdan şübhə içində həqiqət axtarmaqla məşğuldur) - Allahın səni sevmir - dedi. Sevsəydi səni də mələklər kimi ölümsüz yaradardı. Sən ölümə mənəkim olanlardansan.

Qadın hövlləndi.

Şeytan inad göstərdi.

Qadın inamından, e`tiqadından dönmürdü. Çarəsiz qalan şeytan qadına ona qadağan olunmuş ağacın, bilik ağacının yetişmiş meyvələrini xatırlatdı.

“Qadağan olunmuş ağacın meyvələrindən ye”-dedi. Onda ölümə mənəkim olunduğunu özün də öyrənib, biləcəksən.

Qadın bu məlumatlara uydu, inandı.

O, qadağan olunmuş ağacın sirr dolu yetişmiş meyvələrindən yemək qərarına gəldi. “Sirr”ə maraqlı qadında qadağan olunmuş ağacın meyvəsinə həvəs oyatmışdı. “Sirr” qadını çəkirdi. Şeytan qadını həvəsləndirməkdə idi. Qadağan olunmuş ağacın meyvələri gündən-günə şəffaflaşaraq cəlbədicilik görkəm alırdı. Nəhayət qadın qadağan olunmuş ağacın meyvələrindən yemək qərarına gəldi...

...Yer üstdəki cənnətdə Adəmlə Həvvanın övladları doğub törəyirdilər. “Hər il oğlan və qız doğan Həvva dünyaya 70 əkiz gətirmişdir ki, bunlar da insan nəslinin əsasını

qoymuşdur.(74, s.126) “Can”dan, yaxud da Bibliya əfsahələrində deyildiyi kimi Yəhvadan, Qur`anda yazılan kimi Həvvadan doğulanlar dünyanı tutmuşdular.

...Qadını şübhələr sıxırdı. Yetişmiş meyvələr qadının aqlını çaş-baş eləmişdi. Nəhayət səbri tükənmiş qadın, şeytanın dediklərini saf-çürük eləmək istədi. O, qadağan olunmuş ağacın meyvələrindən dərib yedi. Yedikkə, aqlı ruhu qarmaqarışq fikirlərlə doldu. Qadın haqqı nahaqdan ayırmaq yollarında çaşdı.

İndi o, çətinliklərlə üz bəüz idi.

Qadağan olunmuş ağacın yetişmiş meyvələrindən ye-yən qadının yaşamaq eşqi sönmüşdü. Hər şeyin sirrinə vaqif olduqca, özünün də övladlarının da mütləq ölümə mənkuumluğunu anlayırdı, ümidsizləşirdi. Qadın göylərə əl açıb, öz xaliqindən imdad diləyir, nigarançılıq keçirib, ölümə bağlı çarə axtarırdı.

Allah görünmürdü. Ancaq o, hər şeyi görür və bilirdi.

Adəmin övladları da qadağan olunmuş meyvədən yedikləri üçün ölümə mənku olunduqlarını bilir və buna görə həyəcan, təşviş içində idilər. Onlarda da Allahın ədalətinə qarşı şübhə hissləri oyanmışdı.

“Tutalım ki, onlar mane” edilmiş meyvədən yeyərək tapşırığı pozmuşlar, fəqət insanları şirnikdirmək üçün Allah niyə bu ağacı yaratdı”(9, s.19) - deyə Bayronun “Qabil”i Allaha qarşı üsyan edirdi.

“Qabil özünün, başqalarının və bütün kainatın ölümə mənku olduğunu anlayır, bütün bunlardan sonra ölməz, ölümsüz ruhlarla birləşmək, anlaşımaq daha gözəldir”(9, s.20) - deyə əzabla yaşayıb, sonda ölməkdənsə, əzabsız, yaşamadan, ömür etmədən, ölməyi üstün tuturdu.

İşləri düyünə düşən qadın Şeytanın şərində idi. Allah görünmürdü. Lakin o, hər şeyi görür və bilirdi. Əlacı insanların özləri tapsın deyə onları düşündürürdü.

Qadın qadağan olunmuş ağacın yetişmiş, dəymiş,

şirələnmiş meyvələrindən dərib yedikcə, fikirləri haçalanır, bu fikirlərə qapılmaqla o, ölümsüzlüyün sirrinə vaqif olmaq istəyirdi. İndi bu işə onun övladları da cəlb olunmuşdu. Allahın övladlarının arasında mə'lumatsızlıq, narahatçılıq, təfriqə, fikir ayrılığı, qərəzlik, səbirsizlik, acgözlülük və heyvani ehtiras da bu münasibətlərlə bağlı düşmüşdü. Övladları ilə Adəm arasında da narazılıqlar baş qaldırırdı.

İndi Şeytan istədiyinə nail olmuşdu. Sevinirdi...

Övladlarında öz hünərlərini müşayiət edən Allah-taala Şeytanı çarmıxa çəkdirir və qadağan olunmuş ağacın meyvələrindən yemiş övladlarının tövbəsini qəbul edərək ağacın tə'sirini onların ağılından çıxarmağa çalışırdı.

Övladlar tövbə edərək haqq yola, halallığa, zəhmət, ədalət yoluna üz tuturlar... Beləliklə bir müddət keçir... Yer üstdəki cənnətdə sakitlik bərqərar olur.

Allah-taala Şeytanı çağırır soruşur ki, bu adamlar hanı? Niyə həyat sönüb?

Şeytan günah qazanmaqdan, özlərinə qəbir qazıb, günahsız ölənlərini gözləyən adamları Allaha göstərir:

- Görürsənmi, mənsiz onlar dünyanın və sənin bəxş etdiyən ömrün faniliyini nə tez anladılar? Əlləri yerdən, göydən üzüldü. Fani, ölümlü dünyanın xatirinə günah qazanmaqdan, son məhzillərinə, axirət evlərinə tələsdilər. Sənə aid olan ruhlar, ağıllılar, sənə qovuşmağa, torpaqdan yaranmışlar isə torpağa qovuşmağa can atdılar.

Allah-taala yaratdıqlarının zəifliklərinə acıdı. Onların Şeytanın hiyləsinə uyan inamlarına rəhm göstərdi.

Şeytan dil töküdü, özünə də rəhm diləyirdi:

- Sənə inananlar sənə səcdə etsin, mənə inananlar mənim dalımca gəlsin - deyirdi. - Qoy Yer üstündəki cənnətdə də göylər səltənətində olduğu kimi sərazadlıqlar hökm eləsin. İcazə ver, bəndələrinin sənə qoyduğun halal qanunlara münasibətini, sədaqətini imtahan edim.

Və insan övladını imtahan edən İblislər doğulub, mövcud olurdu. Əksəriyyəti də yaxşı bilirdi ki, insanı bədbəxt etmək üçün

onu səhv, ucuz yola yuvarlatmaq kifayətdir. Səhv yola, asan və ucuz istiqamətə düşən insanın özü mütləq bədbəxtliyə gedəcəkdir.

Allah-taala hər şeyi görür və bilirdi.

Şeytan insan övladlarından əl çəkmirdi. Allah-taala səbrini boğa bilmirdi. Odur ki, o, övladları arasında qərəzlik, səbirsizlik, kin, nifrət, acgözlük və heyvani ehtiras yaratmış Şeytanı götürüb, yenidən təkrar Yerin təkinə tulladı. Yerin təkində ucsuz-bucaqsız cəhənnəm şö`lələndi.

Şeytan qismətinə düşən cəhənnəmi də özünə qənimət bildi və onun dalısınca gələnləri gözləməyə başladı.

“Cəhənnəm Yerin içinə tərəf uzanan və getdikcə daralan qıf şəklindədir, onun qapısı guya Şimal yarım kürəsində, mərkəzi yerin dərinliyinə çıxacaq yolu isə Cənub yarım kürəsindəki okeanın içindədir, buradan isə fəza dairələri və Cənnətin yolu başlanır”.(20, s.476)

Kainatdakı hər yer Şeytanla Allahın ixtiyarında idi. İndi Şeytanın payına cəhənnəm də əlavə olunmuşdu. Bayronun “Qabil”i Şeytanla səyahətə gedib, hər şeyi bilən və heç nədən qorxmayan Şeytanla, İblislə söhbət edirdi:

Qabil

Mən Allahın və sənin məkanını görmək istəyirəm - deyirdi.

Iblis

Burada, bütün bu göz işlədikcə baxılan, görünən sonsuz fəzada, biz bir yerdə yalnız səltənət sürürük, yaşayışıımız isə bir-birinə bənzəməz.

Qabil

Ah - ikinizdən biriniz olmasaydınız nə yaxşı olardı... Əcəba Sizi bu sonsuz dühaları çarpışdıran nədir?

Iblis

Hakimiyyət! (9, s.98-99)

Qabil

Böyük məğrur ruh. Sən qadırsən, lakin sənə də bir əmr edən varmı?

Iblis

O (Allahı deyir) qalibdir, fəqət mənə hakim deyil. Bütün həyat onun qarşısında titrəyir. Fəqət mən yox. İkimizdən birimiz qalana qədər vuruşacağıq. “Zülm və mərhəmət” hər ikisi öz-özlüyündə bir həqiqətdir. Verdini ne`mətlərə qarşı ona “adildir” deyiniz. Əgər

ondan pislik görsəniz həqiqəti axtarmadan “bu şeytan işidir” deyiniz”(9, s.103)- deyə Şeytan idrakının köməyi ilə Qabili Allahın ədalətinə şübhə etməyə vadar edirdi.

Şeytanın məqsədi Adəm övladlarının nəslini qərəzlik, kin, ehtiras, səbirsizlik hissləri ilə şirnikləndirib, cəhənnəmə cəlb etmək idi...

Yer kürəsində ikili dünya yaranmışdı. Allahdan və onun yaratdığı qadından doğulanlar haqq, məhəbbət, ədalət yoluyla, iblisdən və qadından doğulanlar isə dolay, kəsə yollarla yer üstündəki cənnətdə dolaşırdılar. Hər kəs də öz öhdəsinə düşən işi elə öz səviyyəsindəcə, yerinə yetirirdi. Allahın və Şeytanın övladları dünya ilə dolmuşdu. Çətinə düşənlər əllərini göyə açıb - Allah-atadan imdad diləməkdə idilər. Vaxt və`də çatanda dünyasını dəyişən, ölümə məhkum adamların ruhu, ağılı və nəfəsi göylər səltənətinin hökmdarı olan Allah-ataya, torpaqdan yaranmış bəndələrin bədənləri isə ana torpağa, buradan isə cəhənnəmə qovuşurdu. Dünyaya səpələnmiş adamlar hiss və duyğularının vasitəsi ilə əldə etdikləri biliklərlə gördüklərindən, bildiklərindən söz açırdılar, ölümün sirrini axtarırdılar.

“İnsan yalnız duyğularının köməkliyi ilə bütün aləmlə təmasda olur”(73, s.10).

Ruha, dərin ağıla sitayiş edənlərə, e`tiqad göstərənlərə ruhani, biliyə, idraka sitayiş edənlərə alim - deyə müraciət olunurdu. İnamlı haqqa yetən ruhanilər, saf ruhlar, şəxsiyyətlər Allahu dərk edib, daxili bir sakitlik tapırdılar. Zərrələr küllə qoşaşaraq əbədiyyət qazanırdılar. “Əgər zəka o yüksək həqiqətdən kənarında həqiqət axtarırsa, idrakımız heç zaman doymayacaq, qalacaq zülmət qaranlıqlarda”(20, s.338)- deyən Dante yalnız “İdrakımız həqiqət qoynunda rahatlıq tapır rahat məkan qazanır”(20, s.338)- deyə böyük həqiqətə, Allaha sığınırdı.

Adəmin övladları doğulurdu, qocalırdı və öz dünyasını dəyişirdi.

Haqq yoldan azmış adamlar qocaldıqca, öz ədalət hissini itirdikcə sərsəmləyərək ağılı itirirdilər.

“Ağılı sıxılırsa, deməli, onu Allah edir, ağılı beynin fəaliyyətinin nəticəsidir, onun tənzimçisidir. Deməli, beynin sıxılması ağılın fəaliyyətini dayandırır”.(20, s.498)

Elm ilə mistika ekizdir. Üstəlik insan öz ata və anasından

doğulduğu üçün ikili xarakterə malikdir. Bunlardan daha üstün olanla yenicə doğulmuş qoşalaşdığı kimi, dünya özü də bu anlamda ikiləşir, gecə və gündüzə çevrilir.

“Bu izahatda həm rəmzi, həm dini, həm də elmi mə'naya yol vardı”.(20, s.498)

Ayların, illərin, vaxtın-və`dənin, zamanın haqq-hesabını, kainatın əzəli və əbədi yaradıcı olan Allah özü idarə edirdi. Dünya dolurdu, boşalırdı. Dünyasını dəyişənlərin ruhu Allah-ataya, böyük cənnətə, bədəni isə ana torpağa, kiçik cənnətə qovuşurdu.

“Ölürkən maddiləşən, azad olan ruh əbədiliyə, ilahiliyə - Allaha qovuşur. Ruh özünün ideyasına uyğun gəlmək üçün maddilikdən xilas olmalıdır. O, ancaq saf halında - ölümdən sonra, ölümün ilahi funksiyasını yerinə yetirə bilər”.(45, s.82) Yəni cənnətə qovuşmaq istəyən bu dünyadakı bəşərin, o cümlədən şeytanın, şər qüvvələrin imtahanından keçərək ölməli və yalnız bundan sonra cənnətə qovuşmalı və qovuşa bilənlə barışmalıdır.

...Şərqdə bir çox ideoloji cərəyanların qənaətinə görə dirilik suyu ölümsüzlük, mə'nəvi yüksəklik, mə'rifət rəmzidir, saflıqdır. Saf, mətin ruhlarla yanaşı, bədxah, şər ruhlarda da kamilləşirdilər. Saf ruhlardan, mətin ruhlardan peyğəmbərlər (peyğəmbərlər mələklərdən üstündür) şəxsiyyətlər, müdrüklər, filosoflar, alimlər, şairlər doğulurdular. Bu qeyri-adi insanlar ürəklərindəki Allah duyğusuyla dünyadakı şeytan şərindən doğulan hərc-mərcliklərdən izzət çəkib, dünyanı qarışdırıcıların əməllərini yaradana, Allaha çatdırmaq üçün nizamlayırdılar.

Yoxdan var yaradanlar öz mö`cüzələri ilə dünyanı dərk edirdilər. Allah yaratdıqlarının yaratdığına nəzər saldıqca sevinirdi. Allahın varlıqdan, Candan yaratdıqlarının ömürləri qısa, insanın onun övladlarının yoxdan yaratdığı e`cazların, mö`cüzələrin ömrü uzun idi. Bu dəfə ölümsüzlüyün sirrini axtarıb tapan, yaradıcı insana Allah özü də ölümsüzlük bəxş edirdi.

Dünya dövr edirdi. Dünyada xeyirə xidmət edən nurla Şərə xidmət edən qaranlıqlar çarpışmada idi. Yer üstdəki cənnətlə, yer altıdakı qaranlıq cəhənnəmin haqq-hesabını göylər səltənətinin yaradıcısı Allah özü haqq-hesab edirdi.

“Müsəlman ilahiyyətçiləri Cənnətin (qayda-qanunla bağlı həyatın) bütün zövq və ləzzətində yalnız mə'cazi mə'nə görərdülər”.(54, s.116) Yəni ki, hər kəs öz xasiyyətinə uyğun həyatdan ləzzət alır.

...Xeyirdən xeyirxah ruhlar, şərdən bədxah ruhlar törəyirdi. Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, ruh (peşə, xasiyyət, meyl, məqsəd və s.) da nəsilədən nəsilə keçə bildiyi üçün ölməz hesab edilmişdir.

İlkin maddi başlanğıc, kosmik varlıq haqqındakı bu konsepsiyalar sadə nəzəriyyə, poetik uydurma, bədii təxəyyül deyil. Bu mifologiyanın indiyə qədər üstüörtülü qalması, yə'ni insanın qadından, “Can”dan deyil, Adəmdən birbaşa törəməsi həm kosmik varlığın birbaşa müqəddisliyi ilə, həm də ibtidai insanın analitik məntiqi düşüncəsinin zəifliyi ilə bağlı idi.

“Müsəlmanların böyük əksəriyyəti islam tarixini birinci əsrində Allahı sərt, mütləq hakim, günahkarlara aman-sızcasına cəza verən şəxs obrazında təsəvvür etmişlər”.(10, s.39) Qeyd edim ki, burada da başverənlərə fərdi yanaşma var. Bu fikirlər də bir başqasının sistemli konsepsiyasına əyani sübutdur.

Cavid də məxsusi tarixin bu dövrünə aid olan “İblis”i öz yaradıcılığında əsas götürmüşdür. O, öz yüksək prinsiplərini aydınlaşdırmaq üçün İblisi Allahın sadıq bəndələrini imtahan və zəlif edərkən yaratmışdı.

Ibn-Sina demişdir ki, xeyir bir şeyin varlığından və yaxud onun bitkinliyinin varlığından, şəh isə bir şeyin yoxluğundan və yaxud onun bitkin olmamasından ibarətdir”.(34, 1960)

“Allahla bir zikr edilir namu nişanım” - deyən İblis kainatda birincilik hüququ əldə etmək istəyir. Kainatı yaradan isə, kosmik aləmin, maddi aləmin ilkin yaradıcısı Allahdır.

“Füzulidə əsl nəsəbin İblisə kömək göstərə bilmədiyini, İblisin öz alçaq fe'li-əməlinin müqabilində alçalıb, şeytan olduğunu, torpaqdan yaranan insanın isə fərmanbər olduğu göstərilir”.(50, s.136)

Qeyd etmək lazımdır ki, Şeytan İblisin geniş yayılmış adlarından biridir. Qədim yəhudi dilində bu söz “düşmən” yə'ni “Allahın düşməni” mə'nasını verir. Şeytan şeyatin adlanan imansız cinlərin, yəni kamil olmayanların, nöqsanlıların başçısıdır ki, o çox zaman İblislə eyniləşdirilir. Əslində isə şeytan qadın, İblis isə kişi cinsinin təmsilçisidir.

Qur`ani-Kərimin Kəf surəsinin 50-ci ayəsində İblisin cin tayfasından olduğu göstərilir. Deməli, Füzuli İblisin məhz üsyankarlığı, Allah-taala fərmanına boyun əyməməsi nəticəsində şeytana, cinə, ən adiyə əhəmiyyətsizə döndüyünü bildirir”.(50, s.136)

İstər mifologiyada, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında “Demonoloji miflər (Demonologiya yunanca daimonla şəx qüvvələrlə bağlı söz, təlim deməkdir) mövcud olan şəx qüvvələr: demon, iblis, şeytan, ifritə, cin və başqaları haqqında dini təlim kimi yaranmışdır”.(74, s.83)

Tarixdə İblisə, Şeytana həm də Əzazil kimi müraciət olunmuşdur.

“Əzazil cənənhəmdə doğulub. Onun atası Cin Məric, anası cin Mərcadır ki, o da Məricin qabırğasından yaranmışdır. Məric Allaha səmimi qəlbdən dua etmədiyi üçün Allah onu cənnətdən qovmuşdur”.(74, s.125)

Hüseyn Cavidin məğrur qəhqəhələrlə özünü Arifə təqdim edən İblisi yuxarıda sadalanan xatirələrlə öz əsil-nəsəbini anır və insana olan nifrətini, kinini bürüzə verə-verə sezilən, duyulan, acı sarkazma ilə özünü təqdim edir.

Arif

*/fəsini (Papağını N.Ə.)qoyaraq şaşqın/
Kimsən, nəçisən? Söylə nədir fikrü məramın?
Hərədən gəliyorsun, nə imiş şöhrəti namın?*

İblis

*/məğrur qəhqəhələrlə/
Mən indi bir atəş, fəqət əvvəlcə mələkdim,
Hər xaliqə təsbin idi, təhlil idi virdim.(Vərdisim N.Ə.)
İlk öncə mələklər məni təqris ediyordu,
Adəm kimi bir sayğısız axır ləkə vurdu.(13, s.12-13)*

İblisin Allaha sadıq, sədaqətli olduğu vaxtlar milyon illər öncəyə təsadüf etdiyindən, yəni Şeytanın xeyirxah olduğu illər çox uzaqda qaldığına görə onunla bağlı izlər də həm mifologiyada, həm də yazılı ədəbiyyatımızda ara-sıra xatırlanır. Ədəbiyyatda ilk şəhid obrazı kimi işlənmiş Prometey də bu qəbil xeyirxah ruhlardandır.

Cavidşünas alimlərimizdən V.Osmanlı “İblis”in açıq-aşkar mütləq qəti kimliyi haqqında haqlı suallar irəli sürür. Yeri gəlmişkən o, bu fikrində cəsarətli və haqlıdır: “Bu vaxtadək faciə barədə (“İb-

lis”i deyir - N.Ə.) yazanlardan A.Şaiqin, C.Cabbarlının, M.S.Kirmanşanlıının, C.Cəfərovun, Y.Qarayevin Iblisin kimliyinə xüsusi diqqət ayırdıqlarını görürük. Iblisin kimliyi adını çəkdiyimiz tədqiqatçılarda da axıradək açılır. M.S.Kirmanşanlıının yazdığı kimi “Iblis”in kim olduğu məlum olmur”.(68, s.208)

Vəli Osmanlı fikrini inkişaf etdirərək elə oradaca Hötenin “faust”unu, Bayronun “Qabil”ini xatırladır və haqlı olaraq onların Iblisi ilə Cavidin Iblisi arasındakı uzaqgörənliyi, mətinliyi, onların beyinlərinin mübhəm qatlarında gizlənmiş kini-küdurəti sezir və müəyyən ağlabatan nəticəyə gəlir.

“Qədim Yunanıstanda dahi adamlar, dühalar “demonik” adlandırılmışdır. Avropa romantizmində, xüsusilə Höte və və Bayronun estetikasında da “demoniklik”, “dühalıq” mənasını daşımışdır.(68, s.209)

Dünya romantizm tarixini vərəqləyərkən demonların hamısının insanı bədbəxtliyə sürüklədiyi aşkarlanır. Lakin onların məqsədləri bir olsa da, getdikləri yol həmişə müxtəlif və orijinal səciyyə daşımışdır.

Hermanın “yalquzaq”ı özünü ifşa etməklə, Lermontovun “Demon”u Tamaranı öz məhəbbətiylə, Hötenin Iblisi “faust”a sədaqət və dostluğu ilə, Cavidin “Iblis”i azacıq yanlış, səhv ucuz yola istiqamətləndirməklə, sürükləməklə insanı bədbəxtliyə yuvarlatmağa nail olmuş Allaha, onun bəndələrinə düşmənçiliklərini e`tiraf və təsdiq etmişlər.

Tamara

*Eyvah, söylə kimsən? Nə dəhşətlisən?
Cənnət, ya cəhənnəm göndərmiş səni?
Nədir istədiyin?*

sualına Lermontovun Demonu bir cür, Hötenin Mefistofeli başqa cür, Dantenin Lütsüferi özünəməxsusluqla cavab verir.

Demon

*...Mən oyam ki, gözüm ümüdü yıxar
Mən oyam ki, mənə edərlər nifrət.
Öz yer qullarına verərəm dəhşət
İdrak və azadlıq sultanı mənəm
Təbiətin şərri-göyə düşmənam.
Bütün gözəlliyi çirkin pis etdim;*

*Pak insan odunu uzun sürmədən
Asanca söndürdüm insanlarda mən.*(53, s.32-36)

Mefistofel

*Daim hər şeyi inkar eyləyən
Bir runam-zavalın, şərin səsiyəm.
Məhvə mənkindursa, bütün yaranan
Xoşbəxtidir o halda heç yaranmayan.
Sizin güman, həsəd, fəlakət və şər
Adı verdiyiniz bütün bu işlər
Mənim ən sevimli, xoş aləmdir.*(37, s.48)

Demonların hamısı biliklidir. Xüsusi qabliyyəyə, zəngin biliyə və fiziki gücə malik bu iblislərdən biri də Dantenin Lütsiferidir. O, şeytanlar kimi insanın da hər şeyə maraq göstərərək dünyəvi bilik almaq istədiyindən çox vaxt isə müxtəlif təsirlərə düşdüyündən elə buna görə də çox vaxt bədbəxtliyə yuvarlanmasına da haqq qazandırır, hər şeyi bilməyi palçıqdan yaranmışlara layiq bilmir.

İnsanın bilgisi Lütsiferin təkəbürünə dəyir:

Lütsifer

*İnsan nəsli, sənə bir dua kifayət edər
Hər şeyi görməyə sən qadir olsaydın əgər
Gərək Məryəm kimsəni doğmayaydı heç əlbət.*(20, s.17)

Bütün cinlər, şeytanlar, iblislər insanı məhv etmək üçün mütləq onun zəif damarından tutmaq üçün məqam gözləyirlər. Onlar insanların onlara məxsus olmayan ne`mətləri əldə etmək istəyinə, öz təbiətlərinə zidd getmək arzularına şərik çıxaraq milyon illərdə ki, insanlar arasında gəzir-dolaşır və onları bədbəxtliyə yuvarladılar.

H.Cavidin də “İblis”i müxtəlif qiyafələrdə, insanların arasında dolaşan İblislərdən biridir. O, kosmosdan həm mifik bi obraz kimi maqnit şüaları ilə insanlara bu və digər istiqamətlərdən mənfi təsirlər göstərir, onları cəzalandırır, həm də insanların birinin-digərinə olan mənfi münasibətində özünü biruzə verir, onların taleyini təyin və təmin edir.

...Abdulla Şaiqin xatirələrinə əsasən öyrəndik ki, 1918-ci ilin mart hadisələri vaxtı H.Cavid Bakıdakı köhnə Nikoloyevski küçəsindəki “Təbriz” otelində yaşayırmış. 1918-ci ilin mart hadisələrinin

ikinci günü bir dəstə daşnak əsgəri otelin qapısını qırıb içəri girir və altmış nəfəri əsir götürürlər. Onlar yolda hər tinbaşı atəş açaraq əsirləri güllələyirlər. Altmış nəfərdən iki nəfər qalana qədər onlar “atəş” nidaları ilə əsirləri qurşunlara fəda edirlər.

XX əsrin Ən uzaqgörən romantiki, ədəbiyyatı yönəldəni H.Cavid Azərbaycan səhnəsinin şah əsərlərindən olan “İblis” faciəsini bu acı tə`sirlər altında yazmışdır.(72, s.295)

Həmin dövrdə 1918-ci il imperialist münarıbəsinin, və islam dinindəki təriqətlərdən ən güclüsü olan “sufi” təriqətinin Cavidin qəhrəman seçmə probleminə “İblis” faciəsinin yazmasına birbaşa tə`siri olmuşdur.

VII-VIII əsrlərdə Küfə və Bəsrədə yaranmış sufi təriqəti onun rəhbəri görkəmli din xadimi Qəzalinin adı ilə bağlıdır. “Sufizm” dini ideologiyası yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bir çox şair və mütəfəkkirlərinin, o cümlədən Sən`ani, Cami, Rumi, Əttar, Qəzali, Yəhya, Sührəverdi, Şahabəddin, Nəsimi, Niyazi və cavidlərin də yaradıcılığına qüvvətli tə`sir göstərmişdir”.(10, s.113)

Qəzali yazırdı ki, “Sufizm” fikir yürütməkdən deyil, hissiyyatdan ibarətdir.(10, s.184)

Hissiyat isə qəlbin gizli qatıdır buradakı gizlin bələlardan uzaq olmaq üçün öncədən ona qarşı görülən tədbirdir, romantikadır, uzaqgörənlikdir, ikili mənfi hissə qarşı mütləq xeyirxahlıqdır.

Sufilərin əksəriyyəti bu məqamdan dünya ne`mətlə-rinin əksəriyyətindən imtina edərək dərvişliyi, zahidliyi, rahibliyi təbliğ edirdilər. İnsanın öz zəhməti müqabilində əldə etdiyi, onun ruhuna xoş gələn halal ne`mətlərdən, halal qazancı kimi istifadə etməsi, milyon illərdir ki, məqbul sayılmış və insan haqlı olaraq qismətinə düşən halal ne`mətləri dadmaqla, dünyanın şirinliyi haqqında doğru, düzgün təsəvvür əldə edir.

H.Cavidin “İblis”i nifaq salmaqla insanın həqiqiliyini, haram həzz verməklə onun nəfsinin zəifliyini, imtahan edən sərt, mətin ruhdur. Yəni pisə, şərə meyl edənə qarşı cəza verəndir. O, öz ağıl və zəhmətindən deyil, başqasının zəhməti və təcrübəsi ilə əldə etdiyi ağıldan asanlıqla istifadə etmək istəyən dırnaq içindəki ariflərə gülür və onların tez-gec bədbəxt olmasındakı qanunauyğunluğa haqq qazandırır.

H.Cavidin mövhumi “İblis”i öz ağıl və idrakından istifadə etdiyinə görə mütləq qalib, Arif isə özgə ağılından /İblisin ağılından/

istifadə etdiyi üçün mütləq bədbəxtdir, məğlubdur.

“Şeytan” haqqında əzəldən belə yazılmışdır. Hökm verilmişdir. Hər kəs Allaha qarşı gedib, Şeytanla dostluq etsə, onunla əlbir olsa Şeytan onu haqq yoldan çıxarıb, cəhənnəm əzabına sürükləyər”.(52, s.710)

2. İBLİSİN İNSANIN HARAM NƏFSİNƏ BƏLƏDLİYİ, ONU QAMÇILAMASI, CƏMIYYƏTİN MƏNƏVİ XƏSTƏLİKLƏRİNƏ GYLMƏSİ, İCTİMAİ MYHİTİ EYBƏCƏRLƏŞDİRƏN AMİLLƏRİ GÖSTƏRMƏSİ. İNSAN TƏBİƏTİNDƏ GEDƏN İKİLƏŞMƏ. İNAM VƏ ŞYBHƏNİN (ARİF VƏ İBLİS) ÇARPIŞMASINDA HƏQİQƏT AXTARIŞLARI.

H.Cavidin dörd pərdədən ibarət güclü və maraqlı dramatizmə malik, qüdrətli və əzəmətli “İblis” faciəsi siyasi-ictimai kəsəri, bədii keyfiyyəti, üslub yeniliyi, priyom əlvanlığı baxımından onun ikinci qüvvətli şah əsəridir.

Cavidin ən böyük və ən qüvvətli pyesi olan “Şeyx Sən`an” faciəsinin baş qəhrəmanı Şeyx Sən`an bütün halal yolların hamısından mətanət və səbrlə keçsə də, Allah-taala son anda onu sevgilisi Xumara qovuşmaq arzusundan məhrum etmişdir.

Elə bu andan da böyük mənada qohum olmaq, ailə qurmaqla bağlı razılığa gəlməyən, gələ bilməyən xristian dininə və millətinə qarşı etirazdan doğulan şərə qarşı “İblis” faciəsi doğulmuşdur. Şeyx Sən`anda Allahın onu əhatə edən cəmiyyətin ədalətinə, varlığına şübhə oyanmışdı... Həmin şübhələrdən qeyd olunduğu kimi böyük Cavidin ikinci şah əsəri olan “İblis” faciəsi doğulmuşdu.

Iblis Allahın-bəşərin, hamının düşmənidir. Cavidin “İblis” faciəsinin baş qəhrəmanı Iblis adının da ən yəqin mə`nası elə budur. Əsərin əvvəlindən ta sonunacan “İblis” öz mövqeyini əks etdirməklə bərabər, öz düşmənçilik prinsiplərini də həyata keçirir.

“İblis” sözü nominativ düşmən funksiyası ilə bərabər, informatik düşmənçilik yükü ilə də diqqəti cəlb edir.

Əsərdə şərqilərə məxsus allahsevərliklə sülhsevərliklə qərblilərə məxsus şübhəçilik üz-üzə gəlmişdir.

Burada Iblis iki tərəfin - humanist və ona kəskin zidd tərəfin toqquşdurulmasını təmin edən cəmiyyətin inkişafına hərəkət verən qüdrətli qüvvət kimi üzə çıxmışdır. “Iblis” faciəsində insan psixikasının dərinliklərində gedən mübarizə bu faciədə ictimai-siyasi məzmun kimi işıqlanır.

“Iblis” faciəsi ilə H.Cavid bəşəriyyət qarşısında həlli heç vaxt mümkün olmayan bir problem qoymuşdur.

1. Niyə insan həyatı qısadır?

2. Niyə Allah yaradır və yaratdığına zülm edərək öldürür?

3. Niyə iblislər, şeytanlar birdəfəlik məhvə məhkum deyil?

Qeyd edim ki, insanın qiymətini onun həyatının uzunluğunda yox, həyatının məzmununda görəndə Allah-taala insanı, o cümlədən də Adəmi Yer üstdəki cənnətdə, ana torpaqda mənalı, məzmunlu həyat yaşamaq üçün, gözəllik yaratmaq üçün, mənəvi işıq saçmaq üçün, gözəl iz qoymaq üçün yaratmışdır.

Allah tərəfindən yer üzündəki insanın yaranması an-caq xeyrixan məqsədlərdən ibarət olmuşdur. Allah insanın Yer üstdəki Cənnətdə yaşamasını təmin etmək üçün, digər canlıları da yaratmışdır ki, insan da onlardan öz məqsədləri üçün genbol istifadə edir.

İnsanın öz ixtiyarındakı heyvanlardan, quşlardan, balıqlardan və s. canlı, cansız nemətlərdən istifadə etməsi, adi adama təbii görüldüyü kimi, Allahın da peyğəmbərin də fəvqəl insanın da adı insanın fiziki əməyindən, şüur və əqidəsindən öz xeyrinə, dövlətin xeyrinə istifadə etməsi, eləcə təbii prosesdir.

Ümumbəşəri ideyalara əsaslanan Cavid yaradıcılığından onun şah əsərlərindən ikincisinə “Iblis” faciəsinə edəcəyimiz səyahətlə qısa və konkret təşəbbüslə, ardıcıl olaraq inam və şübhə ilə bağlı problemləri açıqlayacaq və imkan daxilində nəticələrimizi sağlam fikirlərlə əsaslandıracağıq.

H.Cavidin “Şeyx Sən’an” faciəsində “Din birliyi”

xatirinə öz dininə xəyanət etmiş Şeyx Sən'anın mətin ruhu şübhələr içində Allah dərğanına yüksəltdiyi anda və bu dəqiqələrdə Cavidin ikinci Şah əsəri olan "İblis" faciəsi doğulmağa başlanmışdı.

Cavidin "İblis"i şər, bədxah mətin, düşməninə sonacan müqavimət, göstərən maraqlı, dünya demonizm tarixində yalnız özünə bənzəyən bir obraz kimi diqqət mərkəzindədir.

Yazılış tarixi 1921-ci ildən hesablanan "İblis" faciəsinin doğuşu 1917-1918-ci illərdən başlanmışdır. 1917-ci il Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı və 1918-ci il Vətəndaş Müharibəsinin özü ilə gətirdiyi böyük yeniliklərlə bağlı dəhşətlər - atanı oğula, qardaşı qardaşa qarşı qoyan hadisələr, qara meşin plaşlı, qatı kommunistlərin üsul-idarəsi, əzən və əzilənlərin harayı Cavidə ciddi düşünməyə vadar etdi.

Faciədə ailə-məişət dramları ilə paralel /Ariflə İblisin simasında/ inkişaf etdirilən iki bir-birinə inam və şübhəylə bağlı zidd konsepsiyada özünü məhz bu zaman göstərməyə başladı.

Arif

*/acı təbəssümlə/
Bir fəzilətsə öldürüb ölmək
Canavar bizdən əşraf olsun gərək.
fikri ilə*

Ibn Yəminin

*/İstehzalı qəhqəhə ilə/
Yaşamaq istiyormusan, çarpış
Hərbə qoş, həp vuruş, ya əz, ya əzil!(13, s.17)*

İdeyası- üz-üzə qoyulmuşdur.

Cavid yürüdülmən bu ideyaların konkret olaraq heç birini idealizə etmədən, həyatın güzgüsündə əks etdirir. Biz bu sonacan mübarizə edən inam və şübhəni Ariflə İblisin dialoqlarını, sözü gedən tədqiqatda şərh edəcəyik.

"İblis" faciəsi romantik, uzaq vuran, gələcəklə bağlı olan

bir əsər olduğu üçün obrazların daxili aləmini onların beynlərinin dərinliklərində gedən çarpışmaları izləyəcək, buradan əsas qəhrəmanlardan (İblislə Arifin) hansının daha düzgün mövqe seçdiyini araşdıraraq yəqinləşdirəcək və bundan sonra üzə çıxan real hadisələri məqsədə müvafiq daha düzgün mövqedən şərh edəcəyik.

...“İblis” faciəsində ilk səhnə Bağdad civarında ağaclar arasında mənzərəli bir guşədə təsvir olunur. İçərisi həsir döşənmiş, taxçasında kitablar olan sadə bir komada, Arif taxta bir çarpayı üzərində uzanıb, düşüncələrə dalmışdı. Bayır qaranlıq, ətrafda göy gurultusu, şimşək çaxışı top, tufəng, bomba partlayışları, müharibə getdiyini xatırladır.

Zabit əlindəki durbinlə müharibə komandası ilə məşğuldur. Uzaqlara tuşlanmış durbinin gözlərinin birində İblis, digərində Mələk görünür. Növbəti gurultudan sonra İblis görünür.

Iblis

/məmnun qəhqəhələrlə/

Dəryalara hökm etmədə tufan,

Səhraları sarsıtmada vulkan,

Sellər kimi axmaqda qızıl qan

Canlar yaxar, evlər yıxar insan. (13, s.8)

“Canlar yaxar evlər yıxar insan...!”

İblis düşündükcə şadlanır. Onun - İblisin adı bu evyixmalarda çəkilmir.

İblis ürəkdən həzz alır, düşündükcə şadlanır. Onun adı müsibətlərlə bir sırada səslənmir. Əvəzində Allahın yaratdığı, Allahın qoyduğu ədalətə, halallığa qarşı çıxan insanın-Allah bəndələrin adı hallanır.

Müharibə gedir...

“Canlar yaxar, evlər yıxar insan”

Bu səhnələri seyr edən Mələk də öz içində narahatdır.

Mələk

*Ya rəbb, bu nə dəhşət, nə fəlakət?
Ya rəbb, bu nə vəhşət, nə zəlalət?
Yox kimsədə insafü mürüvvət
Iblisəmi uymuş bəşəriyyətdə? (13, s.9)*

Mələk inana bilmir ki, insan insafı, mürüvvəti unudaraq Iblisə uymuşdur.

Mələyə görə insanın biri, ikisi, beşi-onu, yüzü, yüz əllisi Iblisə uya bilər. Ancaq bəşəriyyətin Iblisə uymasını Mələk çətinliklə dərk edir.

Ətrafda göy gurultusu, top, pulemyot sədaları yüksəlir. Sükutdan sonra

Iblis

*/çilğın qəhqəhələrlə/
Toplar veriyor aləmə dəhşət
Dəhşət qopuyor sanki qiyamət,
Yağmur kimi göydən yağar atəş
Atəş... Qaralar, dalğalar atəş. (13, s.9)*

Arif hələ də çarpayı üzərində yatmış vəziyyətdədir. Arif qanunlardan, kitablardan, peyğəmbərlərdən xəbərdar ziyalıdır. O, “mədəni aləmi” - şəhəri buraxıb şəhərdən kənar bir ormanlığa - meşəyə pənah gətirmişdir.

Dadlı xülyalarla dolu fəlsəfələrdən, vicdansız rəhbərlərdən yorulmuş, usanmış, ətrafdakılardan öz fəhmi, fərasəti ilə seçilən Arifin bildikləri hazır fəlsəfələrdir. O, bildiklərini həyat təcrübəsi ilə yox, oxuyaraq, əzbərləyərək kitablardan öyrənmişdir. Odur ki, Iblisə qarşı sona qədər gedə bilmir.

“Bilik sonradan qazanılan... Və unudulandı.”(22, s.26-27)
Hər kəsdən bir söz əzbərləyən Arifdəki zəiflik, Iblisin Arifdə kəşf etdiyi zəif nöqtədir. Hələlik Arifi Iblis üçün maraqlı edən isə onun əzmi və əyilməzliyidir.

Ixtiyar bir qocayla onun nəvəsi Xavərə meylini salmış

Arif keçmiş xatirələrini və indiki müharibənin dəhşətlərini anaraq düşüncələrə dalmışdı.

Təcrübəsiz, miskin və zəkali Arif top, tufəng gurultusundan yuxudan oyanırmış kimi dikəlir və gözlərini ovuşduraraq qalxıb, ətrafı seyr edir.

Iblis Arifin fəhminə bələddir. Bilir ki, arifləri aldatmaq, Allahın burada halal, düzgün adamların əleyhinə qaldırmaq asan iş deyil. Odur ki, o, dəhşətli müharibə səhnələri ilə Arifin içindəki Allaha burada onun inamına, kölgə salmaq istəyir.

Allah varsa, ədalətlidirsə, onda niyə bu münaribələrin qarşısını almır, niyə gücsüzlərin, günahsızların səbəsiz axan qanlarına biganədir?

Artıq Arifdə də Allahın varlığına şübhə hissi oyanmışdır. Arif içindəki şübhə hissi ilə “yoxluğu vardan daha dilbər” Allaha müraciət edir:

Arif

*Ya rəbb, bu cinayət, bu xəyanət, bu səfalət
Bulmazmı nəhayət?
İnsanları xəlq etmədə var bəlkə də hikmət
İblisə nə hacət? (13, s.10)*

Deyərək dərddən kədərdən yorulmuş bir vəziyyət alır.

Vəssalam, Iblis Arifin Allaha olan şübhəsini hiss etmişdir. Onun şadlığı yerə-göyə sığmır. Qalır indi Arifi öz tərəfinə çəkmək, bədbəxtliyə sürüyüb cənənhəmlilik eləmək. Bu vaxt Iblisin müdhiş əzəmətini əks etdirən gurultu qopur.

Iblis sürəkli və istehzalı qəhqəhələrlə Göydən, (Kosmosdan mənfi enerji kimi.) alovlar içindən peyda olur. Yıldızlı və əflatuni plaşının əbasının ətəklərini hərəkət etdirdikcə, atəşrəng, sifəti və paltarları qorxunc cəhənnəm rənglərini əks elətdirir.

Iblisdən indiyə qədər kim qaça bilib ki, Arif də qaçmaq istəyir?! Elə əslində Arif qaçmaq istədiyinə görə, əyilmək istəmədiyinə görə Iblisin diqqətini çəkib. Bu məqamlarda

özünə güvənən Iblis Arifi ələ salır və bir daha özünü təqdimə ehtiyac hiss edir:

Iblis

*Bir gün gələr, əlbəttə şu izan ilə sən də
Bazicə (oyuncaq - N.Ə.) olarsan qoca Iblisin əlində.
Iblis, o böyük qüdrət, o atəşli müəmma,
Bir gün səni də kəndinə eylər kölə...amma,
Heyhat, olamaz dərdinə bir kimsədə imdad. (13, s.11)*

Arif Iblisin bütün əməllərindən xəbərdardır. IBLISin sözünü ağızında qoyan, onun özünü bunca vəsf etməsinə dözməyən Iblissiz də cahanın xain əlində olmasını bilən Arif əlavə əzab kimi Iblisi rədd edir.

Arif

*Artıq yetişir, anladım, izahə nə hacət,
Qarşımdakı Iblis imiş, eyvah, nə dəhşət!
Həp qəhr olunurkən şu cahan xain əlinlə,
Bilməm nəyə gəldin, niyə gəldin, mana söylə! (13, s.13)*

Qeyd edim ki, Göydən gələn Iblis Yerdəki iblisləri səfərbərliyə alıb, kimi isə mütləq məhv etmək bacarığına malikdir. Bu qüdrətinə arxalanan Iblis Arifə “and içdiyini” indi onu öz əlləri ilə oyuncağa çevirəcəyini, bədbəxt edəcəyini ona anladır, üstəlik təhqiredici bir hərəkətlə öz əbasını, plaşını, yellədərək onu ələ salırmış kimi Arifin- burada öz düşməninin özünə sürtüb, əldə etdiyi ilk qələbənin sevindirici nəşələri ilə çəkilib gedir.

Arif bu azman, nəhəng qüvvənin qarşısında mütləq bədbəxt olacağını dərk edir və özünün xilas yolunu görmür. O, ona yaxınlaşmaqda olan qoca İxtiyara artıq dəli olduğunu anladır üstəlik elə ilk anlardaca öz dərdinə dəva bulunmayacağını da duyur. İndi heç olmazsa İxtiyarı xilas etmək üçün çırpınır. Həm məhv olacağını dərk edən, həm də məhv etmək istəməyən Arif yoluxucu xəstəliyə tutulmuş adam-

lar kimi zəkali, insani hiss və duyğuların əlində tələş keçirərək qoca İxtiyara xitab edir:

Arif

/Acı təbəssümlə/

Yar beynimi, aç qəlbimi! Eyvah açamazsan;

Qaç məndən uzaqlaş, xayır, əsla qaçamazsan,

Mən çılğınam artıq, mana yaxlaşma, kənar ol,

Gəl, qaçma, xayır, dərdimə lütf et də, dəva bul. (13, s.11)

Dünya görmüş İxtiyar da gənc yaşlarından arif olub. Arif olduğu üçün də dərk edib ki, hər həqiqəti çözləmək, açıb-ağartmaq olmaz! Yrək insanın qapalı aləmidir. Əsl həqiqəti yalnız insanın ürəyi görə bilər. Arif də atalar sözü kimi eşitdiyi bu sözlərdən xəbərdardır. “yoxluğu vardan daha dilbər” - deyə müraciət etdiyi Allahına o da bəndəlik edir. Lakin kor-koranə.

İnsanın insana məhəbbəti, İnsanın Allaha məhəbbətidir. Arifin Allaha inamı, tanrısevərliyi ilə İxtiyarın Allaha e`tiqadı oxşar olsa da eyni deyil... Və İxtiyar Arifin təcrübəsizliyini, hələ də hər şeyi tezliklə başa düşməyəcəyini ürək ağrısı ilə dərk edir. İxtiyar Allaha inandığı kimi, eyni dərəcədə İblisdən də, şərdən də, şeytandan da qorxur. O, heç kəsdən qorxmayan, hələ gənclik qüvvəsinə güvənən Arifi dərin və üzücü fikirlərdən xilas etmək üçün ona qəlbindəki şübhələri, nifrətləri boğmağa, hansısa Allahın həqiqətləri ilə bağlı şübhələrə, anlaşılmazlıqlara biganə olmağa çağırır. Hər kəsin günahı boyda da cəzası olacağını bilən İxtiyar onu da bilir ki, bəşəriyyətin qurşandığı bu müharibələrlə haqqı bərpa etməyə nə onun, nə də ariflərin gücü çatmaz və bu bəlalı çarpışmalar dünya durduqca davam edəcək və edir də.

Hər şeydən əli üzülən İxtiyar heç olmazsa, Arifi biganə olmağa çağırır.

İxtiyar

Qəlbindəki nifrətləri, vəhşətləri yax, yıx,

Yüz min deyil İblisə uyan... Həp bəşəriyyət,

*Etmış bu gün ev yıxmağa, qan içməyə adət.
Arif! Unut oğlum, unut artıq, məni dinlə,
Sən kəndini məhv eləyəcəksən bu gedişlə. (13, s.11)*

Ixtiyar neyləsədə Arif biganə ola bilmir. Beləliklə Arif Allahı meydana çağırır. İnsandakı vəhşiliyə heyvanların da heyran olduğunu, yerdən göyə ucalan ahu-fəğanlara Allahın səbrlə tamaşa etdiyinə dözə bilmir. Arif hansısa həqiqəti görmək, dərk etmək istəyir və az qalır ki, dəli olsun.

Dəli olmaq! Uzaq gələcəkdəki acı və çılpaq həqiqəti qa-baqcadan təxəyyüldə görmək və o anlardan real həyata qayıda bilməməkdir. Lakin Arif qayıdır və Allaha dəlicəsinə göstəriş verir.

Arif

*Bir buyruq ver də cənənhəmlər açılsın,
Coşsun, bütün atəşləri dünyaya saçılsın.
Yıxsın da, şu zalım başərin yurdunu yıxsın
Həp yer üzü bir an olaraq göylərə çıxsın. (13, s.12)*

Iblis hər şeyi görür. Dəhşətli göy gurultusu ilə bərabər Iblisin şiddətli qəhqələri də eşidilir.

* * *

“Iblis Tanrıya bəndəlik etmək istəməyən, amansız çılğın, rahatlıq dinclik bilməyən keçmiş inadı üzərində möhkəm dayanan, “mərci udmaq” üçün bütün istə`dadını nümayiş etdirən, bir göz qırpımında cahanın hər guşəsinə baş vuraraq bütün soyuq beyinləri alovlandırان, qardaşla-qardaşı bir-birinə salıxdıran cəhənnəm dəhşətlərindən də qorxunc, azman, badxah bir qüvvə kimi diqqəti cəlb edir”. (42, s.35-36)

Beləliklə Iblis özünü Arifə göstərir.

Arif

*/fəsini qoyaraq şəşqın/
Kimsən, nəçisən? Söylə nədir fikrü məramın?*

Nerədən gəliyorsun, nə imiş şöhrəti namın?

Iblis

/məğrur qəhqəhələrlə/

*Mən imdi bir atəş, fəqət əvvəlcə mələkdim,
Hər xaliqə təsbin idi, təhlil idi virdim,
İlk öncə mələklər məni tədris ediyordu
Adəm kimi bir sayğısız axır ləkə vurdu.
Alçalmadı, yüksəldi fəqət şöhrətü şanı,ım,
Allahla bir zikr edilir namü nişanı.ım.(13, s.12-13)*

Arif

*Uymam sana, hər mərhəmətin mənə əyandır,
Də f ol da get, azqınları, sapqınları qandır!
Hürriyyətə əsla məni irdirəməzsən
Bir zülmət ikən, nuri həqiqət verəməzsən.(13, s.13)*

Iblis

/istehzal qəhqəhələrlə/

*Lakin bu xəta... Atəşi zülmət sanıyorsun!
Sən Arif ikən, halbuki pək aldanıyorsun.
Zülmət deyiləm, iştə mənim hər sözüm atəş
Atəş, özüm, atəş üzüm, atəş gözüüm, atəş...(13, s.14)*

Əsər boyu “İblisi müşayət edən qəhqəhələr məmnun çılğın, məğrur, istehzal, laübalı, qızğın, kinayəli, acı qəhqəhələrdir və bunlar hamısı yalnız öz məqamlarında meydana çıxır”.(31, 1982)

Nur Allahla, ruhla bağlı ilahi tə'yindir. Arifin hələki ürəyində Allah işığı var. O içindəki ədalətə, xeyirxahlığa, nura tabedir. Arif haqlı olaraq cənənhəmlə bağlı hər cürə atəşdən üz çevirir.

Arif

Mən nura talibəm, atəş nəmə lazım?! (13, s.13)

Iblis

*Atəşsiz inan, nur olamaz sabitü qaim
Atəş, günəş atəş, bəşəriyyət bütün atəş,
Hər bir hərəkət, mabədi-xilqət, bütün atəş. (13, s.14)*

Arif

/sinirli/

Məhv olsa da həp mənliyim uymam sana, dəf ol! (13, s.14)

* * *

...“Iblis” nədən başlayır? Iblisliyə biganəlikdən! Iblisə uymağın asanlıığı və bunu gecikərək, sonradan dərk etməyin faciəsi! Əsərdə müasir səslənən əsas leytmotiv budur.(47, s.74)

Mənliyi məhv olsa da, Iblisə “uymamağa” özünü hazırlayan Arifi Iblis and içməklə, ona hədə-qorxu gəlməklə də olsa, öz tərəfinə çəkə bilmir. IBLIS hələ gənc, qorxu-hürkələrdən uzaq olan Arifin milli şüuruna təsir etməklə bu yolda öz məqsədinə nail olmaq və onu oyuncağa çevirmək istəyir.

Sən atəşpərəst olduğun kimi mən də odam, atəşəm deyir. Ariflə dırnaq içində olan “qonumluğunu” ona xatırladır.

Iblis

*Zərdüştü düşün! fəlsəfəsi, fikri dühası
Həp atəşə tapdırmaq idi zümreyi nası.
Yalnız bunu dərk etdi o, əllameyi-məşhur,
Yalnız o, böyük baş, şu böyük kəşflə məğrur. (13, s.14)*

...“Dini əfsanəyə görə atəşpərəstliyin bütün dünya üzrə əsasını şeytanın təlimi ilə paxıllığı, içiqurdluluqu üzündən ilk insan, bəşəriyyətin cəddi əlasi Adəmin ikinci oğlu qoymuşdu.

Bu güman ilə Habil oda sitayiş edirdi, ona görə onun qurbanı qəbul olundu. Qabilin (qardaşının - H.Ə.) qurbanı isə qəbul olunmamışdı.(36, s.15)

Elə oradaca Hatəmi çox haqlı olaraq həmin konsepsiyani tarixi nöqtəyi-nəzərdən inkar edir və haqlı olaraq Zərdüştlüyü oda sitayişin mürəkkəb ideoloji baxımdan qəbul sayılan

fikirlərini inkişaf etdirirdi.

...Ürəyinin, duyğularının hökmünə əsaslanan Arif Iblisin bu başaçılmaz fəlsəfəsinə, baş qoşmaq niyyətindən uzaqdır. Özü, üzü, sözü, gözü cəhənnəmin al-əlvan alovlarında bərkimiş atəşsaçan Iblis gəldiyi məkanın ab-havasıyla özünü Arifə göstərir. Arif Iblisin şərindən, şübhəsindən böhtanlarından xəbərdardır. Və bu niyyətlə o, yenə qarşısındakı qüvvətə öz biganəliyini anladır.

Arif

Məhv olsa da hər mənliyim uymam sana, dəf ol (13, s.14)
–deyə bilir.

Iblis tələsmir. Qarşısındakının əzminə, onun əqidəsinin möhkəmliyinə bələd olmağa, onu yola gətirməyə sə'y edir və növbəti qəhqələri ilə Arifi tərək edir.

Ariflə Iblisin arasındakı gərgin psixoloji dramatism, insanı həyəcanlandırır. IBLISin hər gəlişi ilə Arifin sakit, məğrur, həyatı təhlükəyə mə'ruz qalır. Bununla belə Arif Iblisə uymamağa çalışır.

İndiki sakit həyatı ilə barışmış Arif, keçmiş günlərinin xatirələri ilə məs'ud, qayğısız günlərini yaşayır. O, sevgili xanımı Xavərlə Rə'nalı günlərini anarkən, gözləmədiyi bir vaxtda Xavərin babası qoca İxtiyarla bərabər İbn Yə'min Rə'na, Zənci Çavuş və əli çantalı bir əsgər daxməyə daxil olurlar.

Arif İbn Yə'minə qoşularaq atasını öldürən qatili tapmaq xatirinə cəbhələri gəzən, indi də yolüstü Arifin məskən saldığı meşəlikdəki kənddən keçən şəfqət bacısı Rə'nanı tanıyır. IBLISləmiş İbn Yə'min də Ariflə tanış olur və Arifin huşyarlığından narahat olur.

Ibn yə'min

/Arifi süzərək ətrafa/

Bizə bir əngəl olmasın şu hərif?! (13, s.16)

Arifin tanıdığı Iblisə çox bənzəyən, lakin zabıt

formasında gözən, daha gizli, daha sirli, daha mürəkkəb yollarla addımlayan Ibn Yə`min daha ayıqdır. Arifdən şübhələnmiş Ibn yə`min qət'i bilir ki, onun xislətindəki qarışıqlıqdan, nanəciblikdən, qaniçənlikdən xəbərdar Arif onun iblisliyinə biganə olmayacaq və onun Rə`naya qarşı çirkin münasibətinə mane olacaqdır. Bu münasibətlə Ariflə qaniçənliyi qəhrəmanlıq sayan Ibn Yə`min daha arasında maraqlı mühakimələr, daha doğrusu ciddi atmacalar olur.

Ibn Yə`min “filosofluq” edən Arifi “Güc”, “gəcnəzər”, yə`ni sərsəm, adlandıraraq Rə`nanın fikrini öyrənməyə müvəffəq olur.

Rə`na

*Məncə sərsəm deyil, o pək nüşyar,
Neyləsin, hər bə qarşı nifrəti var.*

Ibn Yə`min

Onu nerədən tanırsınız əcəba?

Rə`na

*Əsli İstanbul əhlidir, lakin
Pək kiçikkən zavallı dərbədərin
Evi yanmış da, nəslə məhv olmuş,
Bir kiçik qardaş ilə qurtulmuş
Onu da ən sonunda biçərə
Qeyb edib, böylə qalmış avarə. (13, s.18-19)*

Bu yaxın tanışlıqları sonra Ibn Yə`min lap narahat olur və Rə`na ilə Xavəri təkliddə qoyaraq Çavuşla məsləhətləşmək üçün yola hazırlaşır.

Rə`na onu qiyabi tanıyan Arifin xanımı Xavərə yaxınlaşır. Xavər qonaqpərvərliklə Arifin kitablarını (“Xacə Nəsrəddinin lətifələri”, “Min bir gecə” və s.) Rə`naya göstərir.

Hələlik Rə`na ilə Xavər arasında səmimiyyətdən başqa heç bir münasibət yoxdur.

Zənci Çavuş da, əsgər də, Ibn Yə`min kimi Arifin arif-

liyini, huşyarlığını hiss etmişdir. Odur ki, onlar da oradan uzaqlaşmağa tələsirlər. Çavuş İbn Yə`minə anladır ki, “bizim əsgər” Rə`nanın babasını qətlə yetirdiyimizi görüb, tələsməsək sirmimiz faş olacaq.

Yerdəki İbn Yə`min mövnumu İblis deyil, o həyatidir. Özü də hər gün bizim rastlaşdığımız həyatı iblislərdən birisidir. İblisdəki ironiya, kinayə, şahanəlik eynən İbn Yə`mində də var.

Istər Cavidin əsrində, istərsə də müasir dövrdə hər gün səviyyəsindən, şüurundan, əxlaqından asılı olmayaraq müxtəlif qiyafətli iblislərlə qarşılaşırıq. Biz çox vaxt xatası bizdən uzaq olsun deyə, belə iblislərdən müxtəlif bəhanələrlə uzaqlaşırıq. Yaxud da qoca İxtiyar kimi ona biganələşirik.

Arif biganələşə bilmir. O, İblisə müqavimət göstərdiyi kimi, İbn Yə`minə də eyni dərəcədə mane olmağa çalışır.

Lakin İbn Yə`min özünə arxayındır. Bilir ki, təkcə keyfi üçün milyonlar sərf etmiş varlı-pullu İbn Yə`minə heç kim, heç nə edə bilməz.

İbn Yə`min Arifin də Rə`nanı sevdiyini bilincə tələsik Rə`nanı da götürüb, oradan uzaqlaşır.

Arif Rə`nanın da İbn Yə`minlə gedəcəyini anlayınca, həyəcanlanır.

Arifin onunla qalmaq təklifini qəbul etməyən Rə`na bir daha Arifə anladır ki, İbn Yə`min ona atasının qatilini tapmaqda ona kömək edəcək.

Arif tə`kidlə Rə`nanın döyüşə getməsinə, həm də İbn Yə`minlə, Çavuşla birgə getməsinə e`tiraz edir.

Arif

Saqın aldanma, pək böyük yanlış,

Inanıb getmə, ah o pək xain,

Burda qal, getmə, həm də sorma neçin. (13, s.21)

Lakin Rə`na qala bilməz, Arifin dediklərində həqiqət olsa da. Rə`na öz vəzifə borcunu unutmur adlı-sanlı general, miralay babasının intiqamını almağı özünə övladlıq borcu bilir. Rə`na onun gözlərinə görünən babasının xəyalına doğru gedir

və hüznlü vəziyyət alır. Bu zaman məqam seçməkdə mahir olan İblis gəlir. İblisin gəlişini andıran gurultu qopur.

Iblis

*/xaricdən məmnun qəhqəhələrlə/
Intiqam! Intiqam! (13, s.22)*

deyə - İblis, Arifi üzdə Rə`nanın xatirinə, içərisində isə öz məqsədi üçün cəlb etməyə can atır. Rə`na da eyni zamanda Arifə anladır ki, qatili tapmaq üçün mütləq onun döyüş zonasına getməsi vacibdir.

Arif Rə`nanın aldanaraq İbn Yə`minlə getməsini düşünə həyacanlanır.

Xavər öz qadınliq hüququnu qorumaq məqsədi ilə haqlı və təbii olaraq Rə`nanı qışqırır. Lakin Arif Xavəri başa salır ki, Rə`nanı başqa bir məhəbbətlə, köhnə haqq-salama görə sevir. İndi isə Rə`nanı İbn Yə`mindən qoru-maqdan başqa özgə məqsədi yoxdur. Bu vaxt Vasif (Arifin dərbədə, itkin olan kiçik qardaşı) öz yoldaşları ilə xəstə bir rus zabitini gətirirlər. İxtiyarla nəvəsi Xavər eyni qayğı ilə yaralı rus əsgərinə də yardım edirlər.

Vasiflə kiçik zabitin söhbətlərindən belə məlum olur ki, Vasif də Rənanı sevir. İndi də onu xain İbn Yəminin əlindən almaq üçün gəzirlər.

Müharibənin törətdiyi hərc-mərciliklərə «idrakı sönük başçılara», milləti oyuncağa çevirən rəhbərlərə öz kəskin və şiddətli münasibətini bildirən

Vasif

*Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət,
Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət. (13. s. 27)*

- deyə millətin qılıncdan daha çox mədəniyyətə ehtiyacı olduğunu ürək ağrısı ilə bildirir. Bu vaxt atlı bir ərəb Vasifə İbn Yəminin bir qızla (Rəna ilə) bərabər getdiklərini gördüyünü deyir. Beləliklə kiçik Zabitlə Vasif arasında kiçik bir toqquşma əmələ gəlir.

Vasif

Gördünmü? Gecikdik, qaçırdıq ovu əldən.

Kiçik Zabıt

İnsan nə qədər qaçsa da, qurtulmaz əcəldən. (13, s.27)

-deyə İbn Yə`minin sondakı acı qismətini Vasifə anladır.

Kiçik Zabıtlə Vasif İbn Yə`minin hərəkət etdiyi tərəfə üz tuturlar. Elə bu vaxt yenə İblis növbəti istehzal və şiddətli qəhqələri ilə Arifin yoluna çıxır və sevgilisi Rə`nanı ona xatırladır.

Iblis

*/əлиндə bir tapança ilə, bir kisə altun tutaraq/
Al bunları... Bas bağına, Arif, eyi saxla!
Bunlar edəcək etsə nəhayət səni məs`ud,
Al! İştə bu atəş, bu da ən sevgili mə`bud!*

Arif

*/İblisin vermiş olduğu tapançanı və altunları yerə
atar, son dərəcə qızgın və usanmış halda/
Də`f ol yetişir, eyləmə əsla məni təltif
Möntac deyil altuna, ya da qurşuna Arif.*

Iblis

*Təkrar edərim, zəf`i burax, aldanıyorsun,
Həp aldanıyorsun, mana bax aldanıyorsun,
/qəhqəhələrlə çəkilir/ (13, s.28-29)*

Arif əliyalındır. İbn Yə`min isə həm fiziki gücə, həm də altuna və silaha malikdir. O, indii daha qüvvətli olduğu üçün gözəl Rə`naya da sahib olmaq ixtiyarını əldə edəcək.

Arif çırpır... Vaxt azdır. Hələlik gözəl Rə`nanı İbn Yə`mindən qorumaq məqsədi güdən Arif, İblisin ona təklif etdiyi altunu və silahı qəbul edir.

Hələlik... Buna onu məhəbbət hissindən çox mərhəmət hissi-insani hissi məcbur edir.

Arifin üzdə olan bu nəcib mə`nəviyyatı Cavidin ideya istiqamətində bir şüar kimi səslənir. O, insanı iblisdən

qorumağa çağırır.

...İnsan ömrü boyu bitib tükənməyən biliyə, sonsuz azadlığa, dərkedilməzliyə, nura can atır. İnsan doyulmaz bir məxluq olduğu üçün çox vaxt nəfsini cilovlamaqda zəiflik göstərir. Bu vaxt ayıq-sayıq İblis onun yolundakı “üfüqləri” ona anladır. İnsanı ucuz yollara doğru şirnikləndirir və onun faciəsini şiddətləndirmək üçün onu şirnikləndirir.

...Əsl böyüklük, fani dünyadakı fə`nalığı bir an da olsa unutdurmaqdır. IBLIS isə əksinə çalışır, faniliyi insana dərk elətdirsin.

...Arif altuna və silaha sahib olandan sonra, qəhrəmanlıqdan-miskinliyə, saflıqdan-çirkəbə, xoşbəxtlikdən-bədbəxtliyə üz tutur. Arif bədbəxtliyə doğru üz tutandan sonra isə İblis öz keçmişini xatirələrinə dönür. Öz quruculuğu ilə, torpaqdan yaranmış Adəmi xatırlayır və onun övladlarının ona düşmən olduğunu bir daha özünə xatırladır.

Adəmin yarandığı gündən bu günədək, əsl xalis, tər-təmiz həqiqətlərdən qan qoxusu gəlib. IBLIS isə həmişə əsl, xalis həqiqətə barmaq tuşlayır və həqiqətin sonundan nişan verir.

Iblis

*/gəlir və istehzalı qəhqəhələrlə,
Get, lakin o hörmət və məhəbbət
Bir gün doğurur qanlı ədavət.
Get, bəllidir insandakı xislət
Sizlərdəki ülfət sonu vəhşət,
Sizlərdəki şəfqət sonu nifrət,
Sizlərdəki rəhmət sonu lə`nət. (13, s.30) -deyərək
/sürəkli qəhqəhələrlə uzaqlaşır/*

“Əsər boyu” hər yerdə, həmişə İblis! O, hikmətdən və taledən xəbər verir, ən qara, ən bəd həqiqətləri faş etməkdən zövq alır, eybəcər varlıq və insan naqisliyi üzərində qəh-qəh çəkərək gülür. İnsanı endirən, süqut etdirən hər hərəkətindən sonra hər yerdə İblis qəhqəhəsi eşidilir. Başdan-başa faciə

bütövlükdə qəhqəhə - ittiham, qəhqəhə - monoloq kimi səslənir”.(48, s.114)

“İblis” pyes boyunca fəvqəltəbii qüvvədən təbii qüvvəyə, simvoldan həqiqətə, iblisdən insana çevrilir. (58, s.108)

İnsana xas naqisliklər bir simvol kimi İblisin dilində daha zəngin keyfiyyətlə üzə çıxır. IBLIS bəşəriyyətin, zamanın narahat nəbzi kimi fəaliyyət göstərir.

Arif qadına görə mübarizəyə qoşulur. Beləliklə birinci pərdə İblisin Arifin əzmi, iradəsi üstündəki tam qələbəsilə başa çatır.

Cəhənnəm, zülmət kabusu olan İblis hər dəfə odla, alovla gəlsə də, onda nəinki istilik, hətta hərarət belə hiss olunmur, əksinə insanın damarında qanı donur. Hissiyatlı, ağıllı yüksək idraka malik İblisin hər dəfəki gəlişi ilə Arifin cılızlığı, eyni zamanda əlacsızlığı üzə çıxır.

Məqam seçməkdə mahir, məkrini biruzə verməyən, yaxud məkri anlaşılmayan, duyulmayan İblisi heç kəsdən, heç nədən asılı olmamaq, müstəqillik, qüvvətli, dəyanətli edirsə, Arifi bu və ya digər anlamda ətrafdakılara bağlılıq, asılılıq ağrısı, İblisi cəzalandırmamaq hissi acizləşdirir.

H.Cavidin “İblis”i gözə görünən, paxıl, xain, insanın sevincinə şərik ola bilməyən zəkali fırıldaqçıdır. Bu fırıldaqçı insanın içindəki xəbisliklə, çoxbilmişliklə, hiylə və məkrə ona doğmadır. Buna görə də məqamdan-məqama iki qüvvət birləşə bilir və onlar birlikdə insan psixologiyasının, insan dünyasının mürəkkəbliyini aydınlaşdırır.

Zahirən zahid, tək, İblis nəfsini özünə tabe edə-edə insanlaşır. İnsan isə daxilən nəfsinə tabe ola-ola iblisləşir.

Əsər boyu İblis öz təmannasızlığı, içi zəhər üstü şəkər ifadələri ilə fəaliyyətdədir. O, bir an da olsa, ruhdan düşmür, məqsədə çatmaq üçün tələsmir, şirnikləndirir, sehirləyir və s. və i.

Öz gizli məqsədinə çatdıqdan sonra isə özü-özünü mənəvi cəhətdən mükafatlandırır, acı, laübalı, qırovlı,

istehzalı, sürəkli qəhqəhələrlə insanlar arasına saldığı düşmənçiliklərdən, aldığı nəticələrdən nəşələnərək həzz alır. Allaha qarşı fəaliyyətini davam etdirir.

Iblis altun və silahla həm Ariflərin həm də Ibn Yə`minlərin ürəyinin dərinliklərində gizlənmiş ehtiraslarını alovlandırır, onların niyyətlərinin həyata keçməsinə, təxəyyüllərindəki gizli arzularına qovuşdurmaq üçün tez və az zaman içərisində zəmin yaradır, tələsdirir, zamanın sürətini çoxaldır və müharibə şəraiti törədir. Zamanı qabaqlamaq bütün işlərin kal, həqiqi olmaması ilə əlaqədardır. Iblisdə buna görə zamanın sürətini çoxaldır, insanın kamilliyinə əks təsir göstərməyə can atır.

* * *

Iblisdən hər cəhətcə zəif olan Arifin sonda basılacağı təbii görünür. Arif həm fiziki həm də idraki həm də sosial mövqeyinə görə Iblisdən qat-qat zəifdir. Onların üzləşdirilməsi ilə Cavid İnsanın Iblis qarşısındakı əzmini, qüdrətini və nəhayət gücsüzlüyünü əks etdirməyə çalışmışdır.

Həyatda mübarizə aparmaq Arifin oxuduğu kitablardakı kimi asan deyil.

Arifin fəallığı İxtiyarı və onun nəvəsi Xavəri kölgədə qoyur.

Elə ilk səhnələrdən varlıqları adi tə`sir bağışlayan qoca İxtiyar da, onun nəvəsi Xavər də imkanlarına və səviyyələrinə görə adicə qismət uman və bundan artığı olmadığı üçün şikayətlənməyən adi adamlardandırlar.

Onlar heç kəsdən, heç nə umurlar. Əksinə Arifə öz həyatlarında yer verir, ibn yə`minlərin qulluğunda durur, xəstə əsgərlərə-yaralılara, əlillərə yardım edirlər. Zatən onlardan başqa şey də umulmur.

Rə`nanı görcək özünə, əzminə öz keçmiş yüksəkliyinə qayıtmaq hissi Arifi Iblisin göstərdiyi yolla getməyə məcbur edir. Yrəyində Rə`na ilə bağlı ümid inamı yanan kimi könlündə Xavərə xəyanət toxumları cücərdən Arif ərlik haqqını unudub,

qonşuluq, təəssübkeşlik borcunu vermək üçün İblisin təklifini qəbul edir.

İblis Arifi bədbəxt etmək üçün birinci onu haqq yoldan uzaqlaşdırır. Arifi İxtiyarın nəvəsi Xavərlə izdivacından sonra onu yenidən uşaqlıq illərindən tanıdığı və sevdiyi Rə'naya qaytarmaq istəyi ilə, onun mə'nəvi eybəcərliyinə şərait yaradır, bu yolda ona təmənnasız altun və silah təklif edir. Beləliklə nura talib Arif halal yolla, zəhmətlə nail olduğu öz ağılından yox, İblisin ağılından, məsləhətlərindən, onun altun və silahından istifadə etdiyinə görə getdiyi yolun sonunu görmür və bədbəxt olur.

Geniş anlamda müharibənin abu havası, qaynar mühit əvvəldə Arifin passivliyinə müsbət tə'sir göstərir, lakin sona yaxın Arif öz mübarizəsində İblisin təhriki ilə səhv istiqamət götürür. Arifin qismətindəki acılar da bundan sonra başlayır və Arif istər-istəməz həyatın sərt axarına düşür. Rə'nanın qarşısında həm fiziki, həm də mə'nəvi qəhrəmanlıqlar arzusuna düşən Arifin əsl faciəsi də bundan sonra başlayır.

Bütöv xarakteri, möhkəm əqidəsi, milli xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən Rə'na ləçəkli kişidir. O, atasının intiqamını almaq xətirinə ən böyük qurban kimi öz həyatını girov qoyur.

Rə'na miskinliyə dözməyən qızıdır. O, yadına salanda ki, onun general atası kimlərsə qarşısında acizləşib, dəhşətə gəlir, yaşamağı özünə haram bilir.

Atasının xəyalı gözlərinə görünəndə Rə'nanın içindəki intiqam alovları kükrəyir. Qəzəb, kin, nifrət hissləri onun gözlərini elə tutur ki, o, öz qadın həssaslığı ilə yanındakı əsl qatili-İbn Yə'mini də tanımır.

Rə'nanın intiqam almaq tələbi zəmanəsiylə həmahəngdir.

Müharibənin abu havası, əxlaq normaları ilə kişiləşmiş Rə'nanın əsl silahı, altunu onun gəncliyi, gözəlliyi və müstəqilliyidir.

Rə'na Ariflə Xavərin sakit keçən həyatına şübhə, vəlvələ, hicran qayğıları salmaq fikrindən uzaqdır. O, saf,

mə'nəviyyatca zəngin, idealizə olunan, sözü'nün üstündə duran, təhqirə təhqirlə cavab verməyi bacaran, övladlıq borcunu unutmayan tək qızıdır.

Rə'na atasını itirdiyinə görə ruhdan düşür, yaralı əsgərlərə yardım edə-edə öz övladlıq borcunu da yerinə yetirməyə can atır.

Rə'naya görə intiqam almaqda ona kömək edən... mütləq onu sevir. Başqa cür heç kəs adam öldürənlə, cinayətkarla, elə belə rəqabət apara bilməz və aparmaz, üstəlik aparmamalıdır da.

Rə'na yalançı məhəbbətdən çox mə'nəvi dostu, onun qeyrətini çəkən, təəssübünü heç kəsə verməyən həmdərdə ehtiyac duyur. Rə'na öz həyatını kor-koranə qurban vermir. Atasının intiqamını alacaq adamdan mərdlik, qeyrət, vəfa, sədaqət umur. Sonda bunları etməyəcək Ibn Yə'min əvvəldə bunları Rənaya və'd etdiyi üçün indi Rə'na Ibn Yə'minlə yola düşməyə razılıq vemişdir. "Onun simasında Cavid əslində əsir edən gözəlliyi yox, əsir olan gözəlliyi təsvir etmişdir. Ibn Yə'minin və yə'minlər dünyasının əlindəki əsir gözəlliyi".(47, s.84)

Rə'nanın fədakarlığı insanın ürəyində insani duyğular oyadır. Rə'na intiqam almaqla miskinlikdən yaxa qurtarmaq istədiyi kimi Arif də Rə'nani - sevdiyi qızı, qatil çaynağından xilas etmək istədiyinə görə ucalır, ərləşir.

Beləliklə, İblisin qələbəsi ilə başa çatmış 1- ci pərdənin sonunda Arif yenidən nifrət etdiyi aləmlərə üz tutur.

3. MYHİTİN TƏZYİQİ, ŞƏXSİYYƏTLƏ CƏMİYYƏT ARASINDA GEDƏN MYBARİZƏ. SONDA İNSANIN ALLAHA TAPINMASI.

Bütün zamanlarda xeyrin və şərin tilsimi mühitin təzyiqi ilə sındırılıb. Kimin məğlub, kiminsə qalib gəlməsini mühit,

zaman və bu zamana uyğun olaraq cəmiyyət özü tə'yin edib.

“İblis” faciəsində də bu belədir.

Faciənin ikinci pərdəsi ərəb zövqü ilə bəzədilmiş bir salonda təsvir edilir. İkinci pərdədə İblis İbn Yə`minin xidmətçisidir. IBLISin şahənşahlıq libası, bu dəfə nökrçilik libasıyla əvəz edilmişdir.

Lakin bu, işin zahiri tərəfidir. İBLIS yenə rəhbərdir. IBLISin təşkilatçılıq bacarığı məhz 2-ci səhnədə tam özünü göstərməkdədir.

Arif İbn Yə`minin zorla Rə`naya nıgah kəsdirdiyi yerdə, ikinci cinayəti törətdiyi zaman yaxalayıb, polisə təhvil verir. Sonra o da mə`lum olur ki, Vasif də Rə`nanı sevir.

Birinci pərdədəki mövnumi İblis, ikinci pərdədə fırladaqçı İbn Yəminə, buradan isə İbn Yəminin paltarını yəni zahirən öz formasını dəyişərək adi bir xidmətçiyə çevrildiyi kimi, o biri pərdələrdə də insanlar - ixtiyarlar öz xeyirxah məzmunlarını dəyişərək, artıq bədxah İblisə çevrilirlər.

Canı və qanı incə eyhamlar, atmacalar təzadlarla dolu olan “İblis” faciəsində təşkilatçılıq işlərinə İblis başçılıq etsə də, əsas işləri beyinləri qızmış Allah adamları yerinə yetirirlər. İbn Yə`min zorla Rə`nanın kəbinini özünə kəsdirmək istədiyi zaman Vasifin gəlib onları tapması, İbn Yə`minin işlərini tə`xirə salmağa məcbur edir.

İbn Yə`min də, Arif də, Vasif də, Rə`na da - hər kəs İblisi öz adamı hesab edir. IBLISdən ümüd, nicat gözləyirlər.

IBLIS öz mühitindədir. Şaddır, fəaldır, çevik və işgüzdür.

Birinci pərdədə durbindəki gözlüklərin birindən İblis, digərindən Mələk baxırdısa, başqa sözlə “Məndə insanın iki daxili” “mən”indən birini İblis, digərini isə Mələk ifadə edir”(47, s.78)disə, ikinci pərdədə artıq hər iki “mən” birlikdə fəaliyyət göstərir.

IBLIS sanki bir dirijordur. O, hər kəsə öz məqsədi naminə bir iş tapşırır, hər kəs ondan bir nicat gözləyir.

Iblis

/məğrur qəhqəhələrə/

Məndən imdad umuyor, cümlə cahan

Biri zalım, biri məzlum insan. (13, s.34)

...Arif onun gəlişini Rə`naya xəbər versin deyə Iblisə müraciət edəndə, Iblis Arifin arzusunun böyüklüyünə istehza edir. Rə`nalara (bəzəksiz gözəllərə) kimin ovuc dolusu altunu, silahı varsa, onlar sahib ola bilər-deyib Arifin miskinliyinə rişxənd edir.

“A.Şaiq göstərirdi ki, Iblis insanlardakı mə`nəviyyəti, yaxşılıqları inkar edən, onlardakı əxlaq və yüksək duyğuları məhv edən, hər şeyə pul və zorakılıq gözü ilə baxan, yüksək ideyalar dalınca getməyin mə`nasız olduğunu təhrik edən şər qüvvələrin timsalıdır”.(75, s.119) O, həmişə nə isə əldə etməyə can atır, qazanmaq istəyir.

Iblis

...Bir şeyin yoxsa da könlün var ya,

Mana könlünü ver (13, s.36)

- deyə Arifdən könlünü (burada intim yolla onun bədənini) istəməklə, sevgilisi Rə`nanı ona xatırladır.

Könlünü Rə`naya vermiş Arif əsəbiləşir və hirsindən Iblisdən su istəyir.

Iblis qədəhi keşiş tərəfindən göndərilmiş əvvəl üzüm arağıyla, sonra da qırmızı şərabla doldurub, sərxoş olsun deyə Arifə içirir. Nəş`ələnmiş və Rə`nanın eşqindən cəsəret almış

Arif

/bir qədəh içər, qədəhi məmnun və nəş`əli bir baxışla süzərək/

Ah, əvət sanki şafəq dalğalı bir nur...

/içib bitirdikdən sonra niyaz ilə/

İndi Rə`nayı çağırısan nə olur? (13, s.37)

Iblis Rə`nanı çağırır, indi o da mə`lum olur ki, artıq

fırıladaqla Rə`naya sahib olmaq istəyənlər Ibn Yə`minin kimliyi Rə`naya da aydındır.

Arif cinayətkar Ibn Yə`minin ələ keçirdiyi sənədlərin İblis yəni artıq fakta çevrilən Ibn Yəmin tərəfindən yandırıldığını hiss edincə, onları tələb edir və İblisdən yəni Ibn Yəmindən alır. Arif Ibn Yə`mini hökumət adamlarına təhvil vermək üçün Rə`nanı tərk edir. (13, s.41)

...İbn Yə`minin qatil və səfil olduğunu yəqin edən Rə`na İbn Yə`minin hansısa qonaqlıqdan gəldiyini hiss edincə

Rə`na

*/kinayəli bir təbəssümlə/
Xəstəyə baxmaq üçün gəlmiş ikən
Bir ziyafətdə bulunmaq nə tühaf?*

İbn Yə`min

*Yoxmudur səndə, gülüm, heç insaf?!
Yaralı əsgərə baxmaqsa məram
Əsgərəm mən də, böyük həm də yaram,
Yar da aç, qəlbimə bax, sonra inan
Çünki hələ axır, kəsmədi qan. (13, s.41)*

Rə`na

/məhzun/

Bulacaqdın babamın qatilini.

Burada artıq İbn Yəmin yox başqa birisi, daha böyük İblis işə qarışır. O, həm Rə`naya İbn Yə`min arasında saziş yaratmaq üçün, həm də Rə`naya Vasifi xatırlatmaq üçün Rə`nanı sakitləşdirir.

İblis

O da mümkün, bu da mümkün, Rə`na. (13, s.41)

Xüsusilə ikinci pərdədə “İblis libası, İblis maskası ictimai xarakter səviyyəsinə qaldırılmışdır. Belə ki, qiyafə (burada formaca müxtəlif olan insanlar.) dəyişdikcə, insanları üz-üzə

qoyan müxtəlif ictimai təbəqə nümayəndələri hərbiçilər, xaxam, keşiş, rahib, zahid və başqa ictimai-siyasi təbəqələr gözümdə önündə canlanır”

... Cavidin Iblisi dramatik konfliktə ara-sıra əsəri simada görünürsə də, o, bütün vəziyyətlərdə real insani düşüncəsi və dünyagörüşü ilə hadisələrə ictimai münasibət bildirir”.(42, s.35,36)

Vasiflə Çavuş, onların da dalınca Ibn Yə`min tərəfindən dəvət olunmuş çalğıçılar təşrif buyururlar.

Məclisin şirin yerində Arifin gətirdiyi polisələr əli silahlı Ibn Yə`mini zərərsizləşdirərək həbs edirlər.

Müsaflırların və Arifin onları tərki etməsindən istifadə edən Vasif pərəstişlə Rə`naya təklif edir:

Vasif

Rə`na, Rə`na! Sevimli afət!

Gəl, durma aman, edilsə qəflət

Mütləq səni məhv edər şu xain

Olmaz daha qurtuluş səninçün.(13, s.47)

Arifin ailəli olduğunu bilən Rə`na Vasifin təklifini qəbul edib, onunla gedir.

Müsaflırları yola salıb qayıdan Arifə Iblis Rə`nanın bir zabitə qoşularaq hətta hansı yolla getdiklərini də xəbər verir. Özü də şadyanalıqla, ürəkdən gələn qəhqəhələrlə özünü növbəti dəfə mükafatlandırır.

“Iblisin üstünlüyü” ondadır ki, o, cəmiyyətin mə`nəvi xəstəliklərini yaxşı bilməklə ona tə`sir edən qüvvələri də düzgün müəyyənləşdirməyi bacarır. Buna görə də Iblis heç bir çətinlik çəkmədən Arifə bələdçi olmaqla bərabər, həm də onu mühitin tələbinə uyğun şəkildə dəyişdirməyə müvəffəq olur.(41, s.55)

Iblis

Get, durma!

/istehzalı qəhqəhə ilə/

*Fəqət, yazıq! Əmin ol,
Bəklər səni bir yığın cinayət,
Izlər səni bir yığın fəlakət. (13, s.48)*

-deyə qəhqəhələrlə gedir.

Iblisin sür`ekli, istehzal, qırovl, məmnun qəhqəhələri ürəyinin və beyininin yeddi qatından süzülüb gəldiyindəndir ki, o, çox qorxuncdur, əzəmətlidir. IBLIS öz qəhqəhələri ilə çoxdan yanmış ürəyini soyudur. Məhv etdiyindən ürək dolusu həzz alır. IBLIS qəhqəhəsində sərtlik, qar, buz, çovğun, şaxta buzluğu, səhra bozluğu vardır.

Iblis bilir ki, göndərdiyi səmtə Arifi cinayət, fəlakət, ölüm gözləyir. “Cavidin romantik qəhrəmanları ciddi, qətiyyətli və iradə möhkəmliklərinə görə çox nümunəvi qəhrəmanlardırlar. Bəlkə elə bunun üçündür ki, dramaturq onları faciə janrının qəhrəmanına çevirmişdir”.(31, s. 48-53)

“Iblis” faciəsindəki ikinci pərdədə baş verən hadisələri, xüsusilə Iblisin fəaliyyətini izlədikcə istər-istəməz oxucu da, tamaşaçı da özünü bilavasitə o həyatda hiss edir, sətirlərdə çarpışan nəfslərə, hətta öz “kəndi nəfsi”nə də acıyır, sıtqayır. Dırnaqarası adamların keyfiyyətləri üzə çıxdıqca, insan “lə`nət şeytana” ifadəsini unudur, iblisdəki xəbislikləri ana-ana öz içindəki çirkinliklərə qapılır, utanır, xəcalət çəkir, katarsis keçirir.

* * *

IBLISlik bütün dövrlərin ən ağır yükü kimi insanlığı düşündürmüşdür. Səmimi və həssas Cavid isə bu hiss ömrü boyu narahat etmişdir. Cavidə görə bütün iblislikləri öz tərəvəti ilə göstərmək, ifşa etmək bütün zamanlarda insanlığa xidmətdir.

Həyat sonu heç nə olan bir oyundur. Bu oyunda Iblis ə`laçı oyunçudur. Bütün klassiklər kimi bu oyunda “Cavid - əxlaqı, mə`nəvi aləmi Iblisdən təmizləməyə çağırır”.(47, s.77)

Üçüncü pərdədəki ilk səhnə də birinci pərdədəki kimi qoca İxtiyarın komasında təsvir edilir.

Ixtiyar qoca dünyanın haqq-hesabını hesablayırmış kimi əlində təsbehini şaqqıldadır.

Ilin payız fəslidir. Havada duman, kədər, qəm vardır. Ixtiyarın nəvəsi əsir düşmüş yaralı əsgərin əlindəki və qolundakı yaraları aç-aça, onun dərdlərinə şərik olduğu kimi, yaralı əsgər də öz dərdini unudub, Xavərin halına acıyır.

Yaralı zabit

*Çünki yalnız mənimlə uğraşaraq
Aqibət düşdün Arifdən uzaq. (13, s.49)*

Xavər

*Heç mərağ etmə, xayır, paşa
Mana sən mane olmadın əsla.
Şu qəza doğdu bir təsadüfdən
Məni tale ayırdı Arifdən. (13, s.49)*

Tale ulduz deyil, planet deyil, qeybdən nazil olan müəmma deyil. Tale insanın cəmiyyətə münasibəti, verdiyi xeyir, yaxud ziyan və müəyyən zaman ölçüsündə onun öz əməllərinin, ağılının, səviyyəsinin müqabilində cəmiyyətdən, yaxud da cəmiyyətə mənsub ayrı-ayrı fərdlərdən aldığı qiymət, gördüyü münasibətdir.

Ədalət, zəhmət və bunların müqabilində ucuz qismət anlayışı Ixtiyarın və onun nəvəsi Xavərin müxtəlif millətlərə malik əsgərlərin- ən doğrusu isə hər bir personajın obrazında Cavidə dərinlən düşündürmüşdür.

Faciədəki obrazlar eyni mühitdə yaşasalar da (müharibə vəziyyətində) mühitin onlara tə`siri müxtəlifdir.

“İbn Yə`min bilavasitə mühitin tələbi və tə`limi ilə hərəkət etmiş və nəticədə cani, qatil, qəsbkar bir hərbiçiyə çevrilmişdir”.(41, s.75)

“İkinci və üçüncü pərdələrdə öz çılğın ehtiraslarının təhriki ilə Arif artıq ağır cinayətlər törədir: gühansız qadınını - Xavəri boğub öldürür. Bu amansız fəlakətdən Ixtiyar Şeyxin bağı çatlayır”.(27, s.153)

Rə`na əldən-ələ düşür. Azğınlaşmış əsgərlər bir-birini qətlə yetirir və s.

Zahirən heç bir günahı olmayan qəhrəmanlar Allah-taalanın hökmünün mö`cüzəsini görmək və bunu Allahdan (başqa cür hökumətdən, prezidentdən) tələb etmək dərəcəsinə qədər sarsılırlar. İxtiyar Şeyx də bu dəfə Şeyx Sən`an kimi Allahı meydana səsləyir, öz günahsızlığının müqabilində düşdüyü fəlakətlərə görə Allahdan, burada bəşəriyyətdən izahat istəyir.

Çılğınlaşmış qəhrəmanlar, hətta Cavid özü də belə dəqiqələrdə bir anlıq da olsa, Allahın ədalətini unudurlar, unudurlar ki, Allah-taalanın ədalətli hökmü ancaq öz vaxtında hər şey sakitləşəndə, özünü göstərir.

Allahın intiqamı qəzəb və əzab üçün deyil, ədəb və tərbiyə üçündür... Səbirsiz fəlakəzadələr isə tələsir, ümidiszləşir və nəticədə elə öz həyatları kimi dünyanın da dəyərsiz olduğunu anlayır və iblisə, şeytana pis niyyətli adamcılara lə`nət-nifrət arzulayırlar.

* * *

H.Cavidin “İblis” faciəsində əsgərlər arasında öz millətinə xain çıxanlara qarşı amansız hökmlər təqdirəlayiqdir.

Birinci zabit

*Başqa millətdən olmuş olsaydın
Yenə mümkündü əhvin... Ah, azğın!
Türk olub türkə atəş etmək üçün
Yalnız bir cəzaya layiqsin,
O da e`dam... (13, s.51)*

İkinci pərdədə Vasifə qoşulub qaçan Rə`na təkrar olaraq İxtiyarın və onun nəvəsi Xavərin yanına qayıdır və onlardan gecələməyə yer istəyirlər.

Artıq taleyilə barışmış Xavər üzdə Rə`naya kin bəsləmir, hətta ona yardım da edir. Lakin İblis yenə şər, şübhə yaratmaqdadır.

Arifin dönüklüyündən sonra onun yenidən Xavərlə görüşü insanı mütəəssir edir. “Zavallı Xavər”in əvvəl təbii olaraq Arifin ağışuna atılmaq istəyi, sonra şüurlu surətdə ürkərək geri çəkilməsi bu mə`sum təbiətli qızın daxilindəki didişmələrə insani hisslərə əyani sübut kimi, insanı həqiqi mə`nada sarsıdır, iblislərə, xainlərə nifrət hissi aşılayır.

Xavər

*Qoşdum sana sevdiiyimdən, amma
Baxdım ki, sevilməyənlər əsla
Layiq deyil olmağa həmağuş
Yrkdüm də, çəkildim iştə mədhuş. (13, s.58)*

Əqidəsinə zidd çıxmış, mühitinə əyilmiş, arvadına və öz təbiətinə xəyanət etmiş “zəki Arif” Xavərin təmizliyi qarşısında əyilir, lakin “əyilməmək” üçün araq butulkasındakı arağı son damlasına qədər içir. Artıq belə həyata dözə bilməyən Arif yerdə gözünə görünən tapançanı götürüb, öz gicgahına nişanlayarkən, məqam gözləyən İblis yenə onun “qulluğunda” olur.

Iblis

*Dur, səndə var iştə sağı bir hal,
Həm zənn edərim maraqlı bir hal.
Aşiqmisən, oğlum, aç da söylə. (13, s.60)*

Arif

*/İblisin ayaqlarına qapanır, son dərəcə həyəcanlı/
Bir Xızrmı, ya mələkmisən sən?
Yalnız bunu istərəm mən. (13, s.62)*

Daimi olaraq öz kəndi məqsədinə xidmət edən İblis yüksək hissə, şüura və soyuq, biganə ürəyə malikdir. Ymumiyyətlə, bütün Allah adamlarına xas olan ürək İblisdə yoxdur. İBLIS öz müstəbidliyi, qaniçənliyi ilə ürəkləri üşüdür, beyinləri çiyərəndirir və onun bu tə`siri insanın daxilən təmizlənməsinə xidmət göstərir.

Cavidə görə ağıllı, fəhmlı insan əgər o, xeyirxahdırsa, uzaqgörəndirsə İnsan, bədxahdırsa, zülmkardırsa İblisdir.

Yüksəyə, zəhmətə, halala, rahat həyata meyl məzmunca xalis insanın ən ümrə məqsədidir.

Qəhrəmanlar; tiplər, obrazlar müxtəlif vəziyyətlərə düşsə də, İblis insanlaşa bilmir öz iblisliyində daim qalmaqda davam edir. Hansı prizmadan baxılırsa, o nöqtədən İblisin düşmənciliyinin - pisliyinin, nacinsliyinin alovu insanlardakı xeyirxanlıqları yandırır, külə-torpağa çevirir.

Cavid ən kiçik detallardan tuta-tuta ətrafımızdakıların xəbisliklərinə nifrət hissi oyada-oyada insandakı iblisliyə, içimizdəki xəbisliyə güzgü tutur.

...Keflənmiş Arif qaçmaq, sakitləşmək, özünü öldürmək istəyir ki, bir an da olsa, etdiyi cinayətləri unutsun. Xavərin onun yanında olması isə onu daha da çılğınlaşdırır, əsəbiləşdirir.

Arif

*/son dərəcə hiddət və nifrətlə/
Dəf ol dedim...*

Xavər

Ah ədəbsiz, alçaq!

Arif

*/vəhşi bir hücumla boğazından yaxalayıb boğar və məmnun bir qəhqəhə ilə/
Al!.. İştə... Budur cavabın ancaq. (13, s.64)*

Sonra İblis tərəfindən Rə`nanın gizlədildiyi anbarın qapısını açan Arif Rə`nanı görəcək

Arif

*/onun əlindən tutub çıxarır/
Çapuq ol, durma gəl. (13, s.65)*

Hər şeydən xəbərsiz Rə`na Arif tərəfindən daha da ürküdülmür və hər ikisi təlaş və iztirabla oradan qaçıb, uzaqlaşmaq istəyirlər.

Onların bu istəyi, insanın öz yaddaşından qaça bilməməsi, daxilindəki çarıqları, izləri, unutmağın namümkünlüyü Iblisi şadlandırır, fərəhləndirir.

Iblis

*Siz nə qədər məndən uzaqlaşsanız,
Yer deyil, əflakə uçub qaçsanız,
Qarşılaşıb birləşirik daima
Ayrı deyil, çünki biriz daima. (13, s.66)*

Budur böyük Cavidin bəşəri problem kimi həll edə bilmədiyi və həlli mümkünsüz olan problem.

Insanla Iblisin - “çünki biriz daima” birliyi və bu mürəkkəblikdə İnsanın, Allahla Iblisin izlərini ayıra bilməməsi, çox haqlı olaraq Iblisi məmnun edir.

“İrsiyyət və dəyişkənlik hadisəsi üzvü aləmdə gedən təkamülün (təkamül - canlılar aləminin meydana çıxması və onların tarixən sadədən mürəkkəbə doğru inkişafı haqqında tə`limdir) əsas amillərdir.

Hər bir növ öz əlamət və xassələrini irsiyyət prosesində gələcək nəsillərə ötürür və bu yolla öz həyatını davam etdirir. Nəsil, valideynin mənsub olduğu növün milyon illər ərzində qazandığı faydalı əlamət və xassələrini hazır bir şəkildə irsən alır”.(5, s.4)

Bu işin daxili tərəfidir. Axı işin zahiri tərəfi də var.

Öz mühitində, mənsub olduğu cəmiyyətdə sakit, ağır Allah adamı olan İxtiyar Şeyxlə onun nəvəsi Xavərin günahı nədir ki, onlar Allah tərəfindən belə cəzalara layiq görülmüşlər?

Əsərdə gühansız, saf, qayğıkeş adam kimi təqdim edilən bu obrazlar sadəcə zəif məxluq olduqları üçün qanıçən, nankor, azmış adamların oynacağına çevrilmişdilər.

Bunca güzəştə getmək olmazmış. Bu güzəşt, bü mübarizəsiz həyat, təslimolma Allaha da xoş getməmiş, nəticədə İxtiyarın nəvəsi öz əcəli ilə yox, vaxtından əvvəl qətlə yetirilmiş və bu səbəbdən də cənnətlik olmamışdır.

“Mən orada (o biri dünyada - N.Ə.) olduğum müddət ərzində iki şeyin mənə qət'i qadağan edildiyini dərk etdim: özünü və başqasını öldürməyin.

Özünü öldürmək - ilahi töhfəni, insana verilən ömrü, Allahın üzünə çırpmaq kimi qiymətləndirilir.

Başqasını öldürmək - Allahın üzünə ağ olmaqdır.(60, s.71)

Yuxarıdakı həqiqətləri dərk etmək, İxtiyar Şeyxin Allahın ədalətinə qarşı çıxmasına zəmin yaratmışdır.

Gənc və bədbəxt nəvəsinin cənazəsi önündə ciyəryandıran, insanın sümüklərini ürpəşdirən nalə ilə fəryad edən İxtiyar Şeyxin monoloqunda Allahın varlığı o səbəbdən, şübhə ilə qarşılır.

İxtiyar

/göyə doğru/

Nerdə... Fəqət tanrıyı bir göstərin

Ah, ona var söylənəcək sözlərim.

/cənazəyə ağır fəryad ilə/

Yavrum, aman, nazlı mələk Xavərim. (13, s.69)

İllər ötdükcə, cəmiyyətin üzvləri - şübhədə həqiqət, həqiqətdə şübhə tapan insanlıq, hər şeyi bir daha duyaraq ölümlü həyata mənsub olduqlarını bir daha dərk etmiş, öz taleləri ilə barışmış və İblislə İnsan arasındakı ədavətə şübhəyə, şərə bir növ uyğunlaşmışlar. Xeyirlə şər qardaşdır - ifadəsi, “lə'nət şeytana” termini də şərə nifrət, xeyirə ümid, xeyirxanlıqla bağlı yaranmış ifadə kimi insanlığa xidmət göstərməkdədir.

...“İblis artıq məmnundur - arzu edilən və gözlənilən cinayət baş vermişdir. Lakin sınaq müddəti hələ

qurtarmamışdır. İndi də İblis, Arifin qəlbindəki qardaşlıq duyğusunu puça çıxarmağa cəhd edir və qadın gözəlliyi qarşısında zəiflik göstərən bir kişinin qısqanclıq hisslərini qıcıqlandırır. Arif bu ehtirasa da məğlub olur, qardaşı Vasifi öldürür”. (27, s.153)

Bunlar “İblis” faciəsinin sonuncu - dördüncü pərdəsində baş verir. Dördüncü pərdənin ilk səhnəsi isə meşəlikdəki bir cığırda vəqə olur.

Uzaqlarda çoban düdüyünün səsi, ətrafda silahlı quldurlar təsvir olunurlar.

Ələ keçirdikləri qənimətlə gündəlik həyat keçirən quldurlar, uzaqdan gələn Ariflə Rə`hanı görcək, ağaclıqda gizləniirlər. Lakin Arif daha qorxmur. O da indi öz mühitinə uyğunlaşmışdır.

Arif gözləmədiyi bir halda Rə`na ona öz hiddət və nifrətini bildirərək çiyərirmiş kimi ondan üz çevirir. İndi İbn Yə`minlə Arif arasında heç bir fərq görməyən

Rə`na

/geri çəkilərək sərt bir baxışla/

Dur, böylə nəvaziş istəməm mən. (13, s.72)

Bu zaman quldurlar Arifi yaxalayıb, onun ədlindəki silah və altunları tələb etdikləri zaman quldur təbiətlərinə uyğun olaraq Rə`nanı da təhqir edirlər.

Qaçaq əsgərlərin başçısı Elxanın gəlişi ilə böyük bir təhlükədən qurtaran Rə`na ilə Arif eyni anlarda quldurlar tərəfindən Elxanın hüzuruna gətirilən İbn Yə`minlə təkrar rastlaşırlar. Mə`lum olur ki, İbn Yə`min vaxtilə Elxanı asdırmaq istəyirmiş. Elxan da məhz onun əlindən qaçaraq meşədə məskunlaşmışdı.

Meşədə quldurların arzusuyla bir qız şərqi oxuyaraq Elxangilin könlünü açmaq istərkən mə`lum göy gurultusu qopur və İblis öz məmnun qəhqəhələri ilə peyda olur. Arif İblisi Elxana “bir mürşid, sahibi kəramət” - deyə təqdim edir.

Rə`na Iblisin yol gəlib, yorulduğundan narahat olduğunu bildirir. Təkcə Elxan Iblisin kimliyini unutmamışdır.

Elxan Iblisin açıq-aşkar, həyasızcasına, böyük fəxarətlə söylədiyi sifətlərinə nəzər saldıqca heyrətlənir. Lakin onun bətinə ilə zahiri arasındakı uyumsuzluğa da təəccübünü gizlədə bilmir.

Elxan

Bir abidi pək andırıyır zahiri - halın, (13, s.78) -deyəndə

Iblis bütün qüdrətini, qüvvətini göstərməyə yenidən ehtiyac duyur. O, qarşısındakıların içərisində sərbəst və yüksək mövqeyə malik bir həyat sürdüyünü, məqamından asılı olaraq müxtəlif sifətlərə malik olduğunu və bu sifətlərdən yerli-yerində istifadə etdiyini sərbəst və müstəqil təbiəti ilə hətta İsadan belə qorxmadığını e`tiraf edir.

Iblis

*Rö`ya kimi hər an olaraq zahiri qaib.
Mən Şərqdə abid oluram, Qərbdə rahib.
Bir qazi olub, gah edərəm fitnələr icad
Bir mürşid olub, gah edərəm aləmi bərbad;
Bə`zən oluram bir papa! Cənnət satıram mən,
İsa dirilib gəlsə də qorxar qəzəbimdən. (13, s.79)*

- deyə Iblis əbasını çiyindən atır, başındakı əmmaməsini çıxardır, qondarma ağ saqqalını qoparır və ətrafdakıları axund qiyaşsinə girərək doladığını, axmaq yerinə qoyduğunu, dövrünə, zəmanəsinə, mühitinə uyğun mövqedən öz xeyrinə istifadə etdiyini açıq-aşkar, əyani surətdə göstərir.

"Cavid Iblis surəti ilə göstərir ki, cəmiyyətdəki xəstəliklərin, həyatdakı haqsızlıqların, tökülən gühansız qanların səbəbi heç bir ilahi qüvvədə deyil, məhz insanların iblisləşməsində, onların öz ehtiraslarının qulu olmasındadır".(24, s.45)

Əsərdə maraqlı, imkanlı və mövqeyi olan surətlərdən biri də qaçaq başçısı Elxandır. İndi İxtiyar Şeyx də ona pənah

gətirmişdir. Xavərin intiqamını “Elxan alacaq” deyər Elxana güvənəndə İblis ona da gülür. Elxan kimdir ki, o, intiqam ala. İblis Elxanın da cocuq, özü də müstəqil bir cocuq olduğunu, həm düzəldən, həm də eyni həvəslə dağdan bir cocuq olduğunu İxtiyara anladır.

İblis isə həmişə şad və mə`sud keçəcəkdir həyatın özündən də insanın bezikəcəyini, doyacağını böyük idrakla anladır və özünün varlığı ilə insanların başını qarışdırdığını, onların həyatlarını rəngarəng etdiyini onlara bir xidməti vəzifə kimi başa salır.

Elxan İxtiyardan soruşur ki, əgər hökm ona verilsə, o, nə edər? İxtiyar da öz əsil ruhani təbiətinə zidd gedərək düşdüyü fəlakətin müqabilində öz düşməni didib parçalamaq arzusunda olduğuna iqrar edir. Burada artıq İblis mövqeyini dəyişir və məsləhət görür ki,

İblis

/istehzalı qəhqəhə ilə/

Mən sən olsam, onu əhv edərdim

İbn Yusif diri olsaydı, əvət

O da əfv etməni istərdi fəqət. (13, s.83)

İblisin birdən-birə xeyirxahlaşması, insanlaşması təsadüfi deyil. Buna səbəb mühitin təzyiqi, qayda-qanunun hökmfərma olmasıdır. Elxanın ədaləti və qətiyyəti qarşısında İblis insanlaşır, İxtiyara da məsləhət görür ki, kimisə öldürməkdənsə, ona həyan olmağa, dostluğa, xeyirxanlığa çalışsın...

Lakin İxtiyar bu mühidə canavarlaşmış, üstəlik də Elxana arxalanaraq öz nəvəsinin qanını almaq üçün qana susamışdır.

Hadisələr, obrazlar izləndikcə, düşünürsən ki, Elxanın dəstəsi ancaq qanunla hesablaşan kommünizm dövründədir. Burada hər kəs öz fikrini açıq deyir, dilədiyini ədalətlə əldə edə bilir, bərabərlik, dostluq, qardaşlıqdır. Sonra o da mə`lum olur

ki, bu bir parçacıq həyat həm elxanların, həm cavidlərin, həm də ixtiyarların və bütün namuslu, abırlı adamların arzusudur. Mühəribə davam etməkdədir və növbəti əsirlər Elxana təqdim edilir.

Tərkibində müxtəlif qiyafəli dörd-beş qaçaq, papas, xaxam, iranlı şeyx, qozbel, xəstə uşaq Elxanın ədalətinə göz dikmişlər.

Növbətçi

*/birər-birər göstərir/
Şu papas ermənidir, vaxtilə
Ermənistana daşırmiş qurşun
Həm də incil deyə! (13, s.86)*

Elxan

*/istehzalı qəhqəhə ilə əlini onun omuzuna qoyaraq/
Ya!.. Eşq olsun.
Nerədən aldın o hissiyyatı,
Verdi incilmi bu tə'limatı? (13, s.86)*

Papas günahkardır, yalvarır, əfv diləyir. Lakin onu haqlı bir e`dam gözlədiyini dərk edir. Növbəti məhbus...

Növbətçi

*Bu, fransız tərəfindən casus...
Ərəbistanı köpürdən şu adam
Bir yəhudi... Sanıram həm də xaxam.*

Elxan

*/əli ilə onun sırtını oxşar, acı qəhqəhə ilə/
Bu da tövrata uyan bir dəccal !*

Növbətçi

*İngilis dəlləlidir, İranda
Nəşri əfkar ediyormuş... (13, s.87)*

Burada, ümumiyyətlə, Cavidin bu trilogiyasında “Şeyx Sən`an”, “İblis” və “Peyğəmbər” dramlarında bir ana xətt kimi inkişaf etdirilən “din birliyi” ideyası öz qəti həllini gözləyən fakt kimi diqqət mərkəzində dayanmışdır.

...Mə`lumdur ki, İsa peyğəmbərə Məhəmməd peyğəmbərdən fərqli elə öz dövründə, “Allah-oğlu” - deyə müraciət edirmişlər...

Ruhların da insanlarla, yaxud da bir qrup insanların da bu gün ruhlarla əlaqə yarada bilməsi sirr deyil. Hazırda İsa Əl-Məsihin ruhunun islam dini ilə bağlı cavabı qənaətbəxşdir.

- “Sizcə, Tanrımızın göndərdiyi sonuncu dini bütün bəşəriyyətə nazil etmək olarmı?

- Əlbəttə, yer əhli bilməlidir ki, gözəgörünməz aləmlərdə yalnız bir din - islam dini hakimdir”.(21, s.7)

Doğrudanda Günəşə inam, insanlardakı hissiyatların islama; zamanın idarə edəninə inama çağırmaqdadır.

...Növbətçi neybəsi altun və sərvət olan növbəti məhkumu elxana təqdim edir.

Iblis

/qəhqəhə ilə/

Onların tanrısı altundur, əvət. (13, s.88)

Iblisin diaqnozu dəqiqdir. Ayının min oyunu bir armudun başındadır. Altun, sərvət xatirinə cəmiyyətdə Allah-taalanın əleyhinə aparılan mübarizədə ancaq sərvət, şəhvət, şöhrət xatirinə qatı cinayətlər yapılmışdır. Bunu hamıdan çox Elxan dərk etmiş və əsərdə güzəştə getməmişdir.

Elxan

/ətrafdakı haydutlara/

Haydı, atəş! (13, s.89)

Maraqlıdır ki, bu güclü, silahlı, hər cür sərvətə malik imkanlı və mövqeli adamlar da sonda Allaha tapınır və “Allah” deyə-deyə ömürlərini Allaha bağışlayırlar.

Elxan

*/Vasifə Ibn Yə`minin cənazəsini göstərir/
Mana bax, izləməsəydin də dəmin,
Ələ keçməzdi, inan, Ibn Yə`min.
Xeyli məmnunəm, əzizim səndən
Söylə yavrum, nə dilərsən məndən?*

Iblis

*/Rə`nanı göstərir/
O gözəl afətə məftun şu cocuq. (13, s.90-91)*

Sonra o da mə`lum olur ki, Rə`nanın atasının qatilini cəzalandıran, daha doğrusu, Rə`na istəyən intiqamı Vasif alsada, Iblis demiş “Leyli birkən ikiləşmiş Məcnun”.

Artıq əsərin əvvəlində Arifin könlündə arvadı Xavərə qarşı cüçərmiş xəyanət toxumları, onun Rə`naya sahib olmaq arzusu, köhnə məhəbbətin rişələri bar verməkdədir. Beləliklə Ariflə Vasif arasında təbii olaraq dava düşür.

Rə`nanın qərarı mərdü-mərdanədir. O, məhəbbətini əqidəsinə, namusuna, qüruruna qurban verərək hətta kişilərə nümunə ola bilən ərliyini, paklığını, qadınlığını bəyan edir.

Rə`na

*/Arifə/
Sən mənim əski pərəstişkarım,
/Vasifi göstərir/
Bu isə ən yeni dildarım;
Haqqı əfsus, edəməm mən inkar,
Çünki tanrım ilə mənim əhdim var.
Bulsa hər kim babamın qatilini,
Bil ki, məmnun edər ancaq o məni. (13, s.92-93)*

Iblis

*/Vasifə işarətlə/
Əvət, əlbəttə onundur Rə`na(13, s. 93) – deyərək*

ocaq kimi şö'lənən Arifin həyəcanlarına su səpir. Arif qəti addım atmaq üçün tərəddüd edir. Onun da könlündə həsrəti, arzusu var.

Onun həsrəti uşaqlıqdan itirdiyi kiçik qardaşı Vasifdir. Vasif özü də Arifin həsrətini çəkməkdədir.

Ariflə Vasif Rə`nanın (qadına görə) üstündə Iblisin sekundantlığı ilə atışır və Arifin gülləsindən Vasif yerindəcə keçir. Yalnız bundan sonra Arif öz kiçik qardaşını, illərcə həsrətini çəkib, indisə öz əlləri ilə güllələdiyi nakam, bədbəxt qardaşının cənazəsi üstə sərilir, ümitsiz, acı, ciyər dağlayan nalələrlə hıçqırır, özünü öldürmək istəyir, lakin Rə`na mane olur.

Əsərdə Sən`an kimi Vasif də heç bir günahın sahibi deyil. Lakin o da, Sən`an kimi nakamdır. Sual oluna bilər, Vasif ki İxtiyardan fərqli mübarizdir, qatil deyil, namərd deyil, məhəbbətində sadıqdır. Bəs o niyə xoşbəxt olmur?

- Bu sadəcə Allahın da gücü çatmadığı qəzadır. Vasif cəmiyyətin yox, şəraitin qəzasının qurbanı olur.

* * *

IBLIS birinci pərdədə Arifə and içmişdi ki, onu oyunağa çevirib, yerlərdə süründürəcək, qəhr edəcək. İndi o, bu münasibətə görə çox şaddır.

Arif yerdə çırpırır. İndi ölüm də ondan uzaq olacaq. İndi Arif Iblisi yox, Iblis Arifi mühakimə edib, lə`nətləyir.

Əsərin sonunda Arif dəli olur... Ətrafdakılar bütün cinayətlərə bais şeytana lə`nət diləyir, onu məhv etmək istəyir.

Son söz Iblisindir... IBLISin ağı ilə kəsə yolla gedib, mənfəət, ucuz yolla qazanc, qənimət əldə edib, mənfəət götürmək istəyənlərə Iblis üz tutur:

Iblis

*Hər kəs məni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs mənə aciz qul ikən, bəslər ədavət.
Lakin məni təhqir edən ey əbləhü miskin!*

*Olduqca müsəlləh sana, bil nəfsi-ləimin,
Pəncəmdə dəmadəm əzilib, qıvrılacaqsan
Daim ayaq altında sönüb, məhv olacaqsan. (13, s.98)*

- deyə zahid həyat sürməyənlərə, öz qazancına güvənməyənlərə, nəfsinə qul olanlara onları gözləyən aqibəti bir daha xatırladır.

IBLISə hücum edənlərə Iblis e`tinəsizdir, artıq iblisləmiş insanlar özləri Iblisin tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

Iblis

*...Mən tərək edirəm sizləri əl`an, nəmə lazım
Heçdən gələrək, neçliyə olmaqdayım azım.
Iblis nədir?*

- Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- Iblis!... (13, s.99)

Burada Iblis kimdir? Sualına “İnsanlara ta qədimlərdən tanış olan ədəbi əsərlərdə təkrar-təkrar təcəssüm tapan bu əsatiri əfsanəvi obraz cavab verir. Cavidin pyesində ümumiləşdirici bir rəmz kimi təcəssüm tapır”.(58, s.105)

“Cavidin Iblisi kəndi nəfsinə məğlub olan və yalnız özünü yaşatmaq üçün bəşəriyyəti və onun ailəsi olan millətləri zəhərləyən onun hürriyyətinə, yaşamasına əngəl olan adamcıqlardır”.(71, s.46)

Hər yerdə “Cavidin Iblisi yox, Iblis dünyasında insanın faciəsi narahat edir”.(71, s.81)

Cavid “Iblis” faciəsində Iblisi idealizə etmir.

Əsərin sonunda Arıflə, Vasıflə, Rə`na ilə bağlı təəssüf hissi, ürək ağrısı oxucunun könlündə qaldığı kimi, lə`nət şeytana ifadəsi də Iblislə gedir.

Əsərdə “lə`nət şeytana” ifadəsi zəif tərəfin haqqıdır. “Zülmkar olmaqdan, əzilmək yaxşıdır. Heç olmasa kimsəni incitmirsən. Başqalarına əzab verməkdənsə, başqalarının

əzabını çəkmək məsləhətdir. Heç olmasa kimsənin dərini artırmırsan. Müstəbiddənsə, məzlumluq xoşdur. Heç olmasa başqasının zalımı deyilsən” (30, s.41) məsləhətdir.

İnsanın ibisləşməsi Cavidə və Cavidin simasında bütün bəşəriyyəti narahat edən, fəqət həlli mümkün olma-yan problem kimi qalmaqdadır.

Cavid içimizə güzgü tutmaqla bizi iblislikdən xilas olmağa, ibisləşməklənsə - insanlaşmağa, saflaşmağa, haram nəfsimizi özümüzə tabe, qul etməyə çağırır.

III FƏSİL

“PEYĞƏMBƏR” PYESİNDƏ İNSANIN TANRILAŞMASI.

1. “ŞEYX SƏNAN”, “İBLİS” VƏ “PEYĞƏMBƏR” DRAMLARI ARDICIL TƏLİM VƏ YÇLYK KİMİ. CAVİDİN DİNYƏVİ MƏSƏLƏLƏRİ BU MƏQAMLARDAN HƏLL ETMƏK TƏŞƏBBÜSÜ.

H.Cavid daima öz ətrafında mistik həyat, sirr, müəmma-sehrbazlıqlar, gözəgörünməzliklər görən, hiss edən və belə hisslərlə öz ədəbi üslubunu müəyyənləşdirən, məxsusi üslubu, nitqi ilə seçilən, Azərbaycan türkcəsiylə yazan, tanınan sənətkarlarımızdandır. O, dünyanın dolaşmaq kələfini açmaq üçün bə`zən bir-birinə zidd, bə`zən də biri digərini tamamlayan mövzularla çıxış etmişdir. Məhz bu baxımdan da onun “Peyğəmbər” pyesi “Şeyx Sən`an”ın yarımçıq qoyduğu ideyanı - “Din birliyi” ideyasını tamamlamaq üçün ehtiyacdan doğulmuşdur.

Dünyanı düz yolla, zəhmətlə gedə-gedə dərk edən Şeyx Sən`an da, bütün varlıqları heç nə bilən İblis də sonda, göydəki mövhumı, qara magik Allahın varlığına, ədalətinə şəkk eləmiş, ondan üz çevirmişlər.

Onlardan fərqli “Peyğəmbər” bütün görünənləri və onlardan fərqli bütün yoxluqları, gözə görünməyənləri - Allahı, mələyi, ruhu, şeyytanı - var olanı, həqiqi varlıq kimi dərk etmiş, sidq ürəkdən bu hissə inanmışdı.

Inamsız yaşamaq çox böyük faciədir. Inamsız insan cansız, qüvvətsiz, məhvə məhkum insandır.

Inamsız insan - İblisdir.

“İblis” böyük Cavidin şübhələrindən yarandığı kimi, “Peyğəmbər” də onun böyük inamından doğulmuşdur.

Həyatdakı ən böyük mö`cüzələr inamdan doğulur. İnsan fitrətən öz içindəki inama dərkətməyə islama; öz hiss və duyğuları ilə meyillidir. İnsan inandığını ideallaşdırdıqca sevir, vəcdə gəlir, mö`cüzələr yaradır.

Məhəmmədin bütün qələbələrinin rəhni onun Allaha olan yüksək inamıdır.

Məhəmmədin də Allahı “Şeyx Sən`an”ın, “İblis”in Allahı kimi zahirdə əyaniləşmir. Lakin onlardan fərqli olaraq daxildə, ürəkdə gerçəkləşə bilir. Inam böyük imana dinə buradan isə faktiki Günəşə, doğulan gündüzlərə və xoş sabahlardakı ümüdə inama çevrilir.

“Peyğəmbər” faciəsində ilk səhnə təbiətin təsviri ilə başlanır.

Aylı-ulduzlu bir gecədir. Məkkə yaxınlığında Hira dağı qorxunc uçurumlardan qorunmuş kimi dikəlmişdi.

Peyğəmbər əli altında dərin düşüncələrə dalmış və gecənin sükutundan da həzin bir ud səsini ətir kimi ciyərlərinə çəkməkdədir. Pənbə, mavi göylərin tül pərdəsindən boylanan qızılı qanadlı, füsunkar paltarlı bir qız, mələk qi-yafəsində al-əlvan kəpənəklər kimi zərif, yüngül, göz oxşayan hərəkətləri ilə Peyğəmbərin ruhuna sığal çəkməkdədir. Sanki dağ mehi, lələnin ləçəyi ilə əylənir.

Peyğəmbər hürkütməkdən, mələk isə Peyğəmbəri xə-yallarından ayıra biləcəyindən qorxurmuş kimi bir-birilərini ehtiyatla cəlb etməkdədirlər.

... Cavidin bütün ilahi təsvirlərində Allahın qızı hesab edilən Mələk Yer ilə Göy arasında elçi kimi mə'sumluğun, günahsızlığın, füsunkarlığın, zərifliyin təcəssümüdür.

«“Peyğəmbər”in ilk səhnəsində - proloqda Məhəmmədin gözüne görünən Mələk və Skelet dindən, əsatirdən yox, birbaşa “Şeyx Sən`an”dan, “İblis”dən çıxıb gələn obrazlardır. Əslində “Şeyx Sən`an”, “İblis” və “Peyğəmbər” bir-birindən doğulan, eyni fəlsəfi tə`limi və eyni estetik mövqeyi ifadə edən bədii fəlsəfi üçlükdür». (57, s.13) Onun “Peyğəmbər” dramı da bu

üçləkdən biridir. Üstəlik bu dram onun yaradıcılığının mütləq müsibət akkordudur.

Hüseyn Cavid yaradıcılığının əsasını zərif hisslər, nurlu duyğular, məhəbbət, din və dünyəvi məsələlər təşkil edir. “Peyğəmbər” pyesində də ulu şair öz ən`ənəsinə sadıq qalmışdır.

“Bi`sət”, “Də`vət”, “Hicrət”, “Nüsrət” adlandırılan dörd pərdədən ibarət “Peyğəmbər” pyesində də ilk səhnə “Şeyx Sən`an” və “Iblis”də olduğu kimi gecənin təsviri ilə başlanır. Hər üç əsərdəki baş qəhrəman - Şeyx Sən`an, Arif, Peyğəmbər adi kişidir. Hər üç pyesdə gecə eyni olsa da, gecənin qoynundakı abu-hava qəhrəmanların gələcək planlarının təxmini ilə həmahəngdir. Gecənin gedişatı qəhrəmanların gələcək talelərini, son aqibətlərini pıçıldamaqdadır. Şeyx Sən`anın Xumara olan həqiqi məhəbbəti onu doğru yola - insanlaşmağa, Arifin gördüyü müharibə səhnələri onu haqsızlığa - iblisləşməyə, Peyğəmbərin dərin düşüncə və yaşantıları isə onu haqq yola - tanrı yoluna, bəşərə xidmətə səsləyir.

Hər üç qəhrəman gecə vaxtı öz ürəkləri ilə götür-qoy etməkdədir. Yçünə də əsas və mütləq ideyalar – vəhylər, həvəs və əmrlər - gecə vaxtı gəlir. Şeyx Sən`an gecə qızdırma içində sayıqlayarkən, Arif gecə çarpayısında yatarkən, Peyğəmbər Hira dağında təbiətlə təkbətək olarkən.

Hər üç əsərdə - “Şeyx Sən`an”, “Iblis” və “Peyğəmbər” pyeslərində İslam dini, din birliyi ideyası ana xətt kimi inkişafda verilir.

“Şeyx Sən`an” pyesində azad məhəbbət ideyası ilə paralel inkişaf etdirilən göydəki mövhumi Allaha Yerdə isə bəşərə, cəmiyyətə inam ideyası “Iblis” faciəsində əsaslı surətdə araşdırılır, Allaha qarşı yaranmış şübhələrin yaratdığı bədbəxtliklər saf-çürük edilir. Şübhə, inamsızlıq, nəfsə tabelik - kiçik hisslər ifşa edilir.

Haram nəfsinə tabelilik insanın zəlilliyi, sarsıntısı, azad

məhəbbət, həqiqət axtarışları, tapıntıları isə insanın xoşbəxtliyi kimi bariz və əsaslı şəkildə işıqlandırılır.

Böyük Cavid dünyəvi məsələləri həll edərkən bu üçləkdə xoşbəxt olmaq üçün qarşılıqlı məhəbbəti, inamlı olmağı, haram nəfsə tabe olmamağı, sonuncu Peyğəmbər Məhəmməd olduğu kimi sonuncu din də islam olmalı qənaəti ilə yekunlaşdırmışdır.

Cavidin bu ideyası son dərəcə əsaslı, qaim və mütləqdir ona görə ki, Yer öz oxu ətrafında fırlanmaqla Günəşi idarə edir, insanın Allaha inamı da bu səbəbdən təmin olunur.

Beləliklə, hər yerdə eyni ideya məqsədi güdən Cavidin “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” ən`ənəvi məhəbbət fəlsəfəsini Peyğəmbər “sevgilim tanrıdır” kəlamı ilə həll edir.

Adi bəşərin məhəbbəti sonda nifrətə çevrildiyi halda, Peyğəmbərin məhəbbəti sonda fəvqəl ideala Yerdəki bəşəriyyətə, göydəki mövhümü Allaha, Günəşə və hər gün doğulacaq gündüzlərə çevrilir.

2. “PEYĞƏMBƏR” PYESİNDƏ ÖZYNƏ İNAM, QADINA MÜNASİBƏT, IDEYAYA SADIQLIK, MƏDƏNİYYƏT, ŞƏXSİYYƏT, HAKİMİYYƏT VƏ QILINC MƏSƏLƏLƏRİ.

“Peyğəmbər” pyesinin 1-ci “Bi`sət” (peyğəmbərliyin verilməsi) hissəsində ilk səhnə Məhəmmədlə Mələyin qarşılaşdığı səhnədir.

Xumar Şeyx Sən`anı yüksəlməyə çağırdığı kimi, buradakı Mələk də Peyğəmbəri yüksəkliklərə də`vət edir. “Peyğəmbər”dəki Mələk obrazı “Şeyx Sən`an”dakı mələkdən və ondan qat-qat zəif görünən “İblis” faciəsindəki Mələkdən fərqli güclü, səbatlı, ruhlandırmağı bacaran ilahi varlıqdır.

“Şeyx Sən`an”dakı Mələk Şeyx Sən`anı hissiyyətə - məhəbbətə səsləyirdi. Onun əksinə “Peyğəmbər”dəki Mələk Peyğəmbəri real həyata çağırır, rəhbərliyə də`vət edir.

Mələk

*... Olma əsla əsiri hissiyat,
Buraxıb əczi durmadan yüksəl
Yüksəl, şanlı qəhrəman, yüksəl.
Ərşi-lahutə doğru aç şəhpər
Daima yüksəl, ey böyük rəhbər!.* (14, s.9)

Tam, real aləmdə olduğunu dərk edən Məhəmməd çox sadə və məntiqi əsasla Mələyə anladır ki, uçmaq üçün onun qanadı yoxdur, üstəlik ətraf da yalçın qayalar, dərin uçurumlardır.

Peyğəmbər

*Bu siyah çarşaf ən böyük əngəl,
Uça bilsəydim, iştə ən əvvəl
Onu yırtar da, parçalar da həmə
Qovuşardım o hüsnü-mütləqə mən.* (14, s.10)

Mələk şair Məhəmmədi göylərə, şe`riyyətlə dolu nazənin mələklər arasına də`vət edirdi... Sonra anlayır ki, Məhəmməd qadına olan məhəbbətə yox, hüsnü-mütləqə - Allah məhəbbətinə görə göylərə can atmaq, Allaha-” qovuşmaq” istəyir və bu mümkünsüzlüyə görə tənhalığa çəkilib qəm yeyir.

Mələk də Peyğəmbərin böyük arzusunun mümkünsüzlüyünü bilir, lakin bildirir ki, bütpərəstliyi ləğv etsə, burada bütün dinlərə qarşı getsə, Allaha yəni Göydən kosmosu idarə edən Günəşə, Yerdə isə bəşərə qovuşa bilər.

Peyğəmbər mə`yuslaşır. Belə bir əsrdə cəhalətin mə`rifət sayıldığı, insanın tanrıdan, göydəki inamdan üz çevirdiyi, hüquq və hürriyyətin bir yığın canı tərəfindən çeynənib, ayaq altında salındığı əzildiyi bir vaxtda, ona kim qulaq asacaq?

Mələk israr edir ki, sən qaranlıq mühiti parlat, haqqı anlat, bu tanrı fərmanıdır, sən də tanrının adından onun diliylə xalqla danış.

Məhəmməd Mələyə uyar-uymaz keçmişlər Skeletə, bu-

rada tarixə dönüb, onun yaddaşını ağırlaşdırır.

Skelet

*Nə qədər şairanə dadlı xəyal,
Hər cocuqluq, əvət, xəyali-məhal!*

Skelet ridasının, plaşının, altından sıyrılmış bir qılınc çıxardır. Mələyin Peyğəmbərə təqdim etdiyi altun qablı kitaba işarə edərək:

Skelet

*Inqilab istəyirmisən, mənə bax!
İştə kəskin qılınc, kitabı burax. (14, s.11)*

“Mələk və skelet məfhumlarında ən`ənəvi Allah - İblis anlayışlarından gələn fəlsəfi estetik məzmunun əlamətləri də var, lakin onlar həm də proloqda “Mən”lərə parçalanan Məhəmmədin iki daxili antipodundan başqa bir şey deyildir və bu mə`nada proloq /Bis`ət/-Peyğəmbərliyin verilməsi əslində təbiətlə və öz düşüncələri ilə tənha qalan Peyğəmbərin tək ifa etdiyi monoloq-bəyanatdır”.(47, s.140)

Mələk - gözəl və cəlbedici dadlı təbəssümlərlə Peyğəmbəri gələcəyə runlandırır ki, sən şairsən! Söz kəsəni qılınc kəsməz! Sən qan tökməklə yox, məhəbbətlə, sözlə işlə. Tanrı keçmişdə qan, indi məhəbbət istəyir.

Peyğəmbər

*Onu duymaq, duyurmaq istərkən
Gərərəm hər bəlayə köksümü mən.
Daş, tikən, ox, qılınc, zəkat yumruq
Həpsi xoş, hər nə gəlsə dönmək yox. (14, s.13)*

- deyə Mələyə söz verir.

"Bi`sət" adlanan birinci hissə Mələklə Peyğəmbərin əhdü-peyman bağlaması, Məhəmmədin öhdədarlıq etməsi, özünə inamı ilə başa çatır.

Əllərini köksünə çarpaz edən Peyğəmbər və Mələk ilahi

baxışlarla, ağır və duyulmaz hərəkətlərlə ayrılırlar.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə Cavidin Məhəmmədə münasibəti mütləq ideal, münasibətdir.

Cavid isə Məhəmməd obrazını tarixi faktlar əsasında olduğu kimi işləmişdir. Buna da səbəb onun Gəncədə ruhaniyyətdən dərs deməsi idi. “Hüseyn Cavid İstanbuldan Nax-çıvana qayıtdıqdan sonra Abdulla Tofiq ilə məktublaşmış, Gəncəyə getmiş və Abdulla Tofiqin təşəbbüsü ilə açılmış ruhani məktəbdə bir müddət müəllim olmuşdur”. (57, s.51)

* * *

...“Peyğəmbər” pyesinin ikinci pərdəsindəki ilk səhnə Məkkədə qara örtüklü Kə`bənin görüldüyü bir yolda təsvir olunur.

Qoca İxtiyar yolun kənarında düzəldib, satmaq istədiyi bütllərlə məşğuldur.

Qarşıdakı gözə çarpan evdən ud səsi eşidilməkdədir. Musiqinin ahənginə uyğun zümzümə edən İxtiyar Topalla Nəim (axsaqla kor) bütlləri gözdən keçirə-keçirə qismətlərinə düşən övlad payından söhbət edirlər. Kəmiyyət və keyfiyyətdə daha çox e`timadsızlıq, inamsızlıq hissləri müzakirə olunur.

Peyğəmbərin dul və yaşlı qadınla evlənməsinə dodaq büzənlərlə, onu ələ salanlarla Peyğəmbərin qohum və tərəfdaşları arasında baş verən narazılıqlar əsərin “Də`vət” - peyğəmbərin islama çağırması - hissəsində verilir.

Peyğəmbər

Tanrı əmridir, əzizim,

Alim, canil eşitməli.

İştə vəzifəmiz bizim

Hər acıya səbr etməli. (14, s.18)

Məhəmməd tanrı əmrini yerinə yetirmək üçün düz 23 il çalışır, hər acıya səbrlə dözür. Doğmaları arasında onu müdafiə edənlər də olur, ona düşmən kəsilənlər də.

Tarixdəki “Əbü ləhəb: Adı Əbdül Yzzadır. Həzrəti peyğəmbərin öz əmisidir. Müsəlmanlığın ən böyük düşməni bu adamdır”.(39, s.94-95)

Bir-birilərini təhqir edənlər axşamın düşməsi ilə bağlı dağılışdıqları zaman uca boylu, xurmayı saçlı gözəl, müğənni Şəmsa gəlib, qarşıdakı evə daxil olur. İçəridən incə və nəzin bir ud səsi eşidilməyə başlayır. Mə`lum olr ki, baş rəis qayını üçün toy edir. Ətrafdakılar gözəl Şəmsanın səsinə qulaq asmaq üçün qarıya sıxlaşırlar.

Gözəl və məğrur Şəmsa şərqə oxumaqdadır.

Şəmsanın səsi

*Mən istərəm şəfəqlər çiçəklərdən,
Ay günəşdən, insanlar mələklərdən,
Nə gözəllik varsa, çalsın da birdən,
Həpsi bir baxışda şikarım olsun. (14, s.20)*

Toyxanadan iki-bir, üç-bir çıxıb, gedənlər peyğəmbəri görcək:

Birinci rəis

*/orta yaşlı, top saqqallı. Peyğəmbəri görər-
görməz istehzalı qəhqəhələrlə/
Buna bax, halətü rəftarına bax,
Göydən enmiş, sözü kəskin, parlaq!
Əski adətlərə kin bəslər imiş!
Tanrıdan gəlmiş o, peyğəmbər imiş! (14, s.21)*

İkinci rəis

*/gənc, silahlı, gözəl/
Çox parlaq natiq imişsən, yahu !
Bir misal söylə, beş-on ayət oxu! (14, s. 22)*

(M.Peyğəmbər Qüreyşi nəsindənədir. Qüreyşilər çox gözəl natiq imişlər. Əsərdə ikinci rəis buna işarə edir.

Yüncü rəis

/ixtiyarca və kosa/

Gəl bir az söylə çoban Musadan,

Babasız, göydə uçan Isadan.

/istehzalı qəhqəhə ilə/

Sən də uçdunmu? Aman, lütf eylə,

Hopla bir seyr edəlim

/özü hoplar/

Bax böylə. (14, s.22)- deyə onu ələ salırlar.

Əsl, həyatı lövhələrlə əks olunmuş belə səhnələr Məhəmmədin həyatı boyu olub. Peyğəmbər həm aşağı, həm də yuxarı təbəqənin nümayəndələri tərəfindən ələ salınıb, təhqir olunub, lakin ruhdan düşməyib, dözüb və inanıb.

“Peyğəmbər evə gələndə Fatimə (qızı - N.Ə.) gözlərinə inanmadı. O vaxt onlar Məkkədəydilər. Peyğəmbərin üst-başı palçıq içində ürək ağrıdırdı. Saçları qarışıb qana bulanmışdı. Telləri arasında tikanlar gözə dəyirdi. Məkkə sakinləri onu daşa basıb, qanına qəltan eləmişdilər. Fatimə atasının bu halına dözə bilməyib göynəyə-göynəyə ağladı. “Niyə belə olub, ata?” Onlar niyə belə eləyiblər?” –dedi.

- Ağlama, - Məhəmməd onu sakitləşdirdi. Allahın iradəsi belədir - dedi”.(55, s.59)

...Rəislər nəinki Məhəmmədi, ümumiyyətlə bütün peyğəmbərləri ələ salıbdılar. Peyğəmbərlərin heç birini onların öz zəmanələri alqışlamayıb. Hamısı qəm, qüssə, iztirab, işgəncə ilə qarşılanıb. Ağrı, acılar, iztirablar nəinki onları alçaldıb, bəlkə əksinə onlar çəkdikləri iztirabdan kamilləşib, mənən zənginləşib Allahın nəzərində ucalıblar.

Yusif peyğəmbər qul olub. Bazarda əşya kimi alınıb satılıb. Yaqub peyğəmbər kar olub. Əyyub peyğəmbər qotur xəstəliyi tutub. İbranim peyğəmbər doğma oğlunu öz əlləri ilə tanrıya qurban verməkdən çəkinməyib. İsa peyğəmbər çarmıxa çəkilib.

Məhəmməd peyğəmbər bütün bunlardan xəbərdar idi.

Məhəmmədin 125 yaşlı babası ömrü boyu Kə'bənin gözətçisi olmuşdur. Balaca Məhəmməd isə hər işdə babasının həm dinləyicisi, həm də köməkçisi idi. İndi də billur çilçıraqlarla bəzədilmiş Kə'bənin divarlarında əllərində fal oxları təsvir edilmiş peyğəmbərlərin rəsmi asılıb. Bu işlər Kə'bə bütlərdən təmizləndikdən sonra Məhəmməd tərəfindən həyata keçirilib. Bütün dinlərdən xəbərdar olmasaydı belə Məhəmməd peyğəmbər Allahın tapşırığını yerinə yetirmək üçün hər ağrıya-acıya səbrlə dözəcəkdə. Çünki bu acılar və bu acılardan doğulan böyüklük onun taleyinə yazılmış ən gözəl qismət idi.

...Hər peyğəmbərin öz izzətini, öz bədbəxtliyi olduğu kimi, öz xoşbəxtliyi, öz mö`cüzəsi də olub.

Musa peyğəmbərin mö`cüzələr bəxş edən əsası olub. İsa peyğəmbər təbib olub, ölü dirildib. Məhəmməd peyğəmbər isə şair olub, söz ilə, kəlam ilə sehirləyə bilib, öz bacarığı, qabiliyyəti, istedadı ilə fəvqə bəşərə sevilib, Allah dərğanına ucalıb.

Məhəmməd Peyğəmbərə təkə danışdığı sözlərə görə kin bəsləməmişlər. Onu dul qadınla evləndiyinə görə də kəskin tənqid etmiş, nifrətlə qarşılamişdılar. Məhəmməd özü də yeri gəzdikcə onlara öz nifrətini bildirmişdir.

Könlərin çiyində taxt-rəvanda oturub gəzən rəisin arvadına:

Peyğəmbər

*/taxt-rəvana baxaraq/
Bilməm atıb heyvanları,
Omuzlarda gəzmək neçin?
Bu zavallı insanları
Yük altında əzmək neçin?
Halbuki zənginlə yoxsul
Bir torpaqdan yaradılmış,
Bir sultanla, bir qara qul
Eyni çamırdan yapılmış (14, s.25)*

deyə insanın insan tərəfindən alçaldıldığına (xristiyan dini məhz bu bərabərsizlik uğrunda rişə tapıb, ucalmışdır.) dözməyən, onlara bərabər hüquqlu şəxslər kimi baxan Peyğəmbər ətrafdakıların az qala səcdə etdiyi bu xanıma öz hiddətini cəsərlə bildirir.

Yer üzərindəki ziqiymət şeylərin hamısından üstünü sevgi şəfqət-məhəbbət hissləridir. İnsanlıq daima bu hissə can atır. Bu hisslər çox zərifdir. Alınıb, satılmazdır.

“Xədicə Məkkənin ən varlı qadını idi. İki dəfə ərə getmişdi. Ərləri öldüyü üçün ona böyük bir sərvət qalmışdı. Qüreyş ətrafında çoxları onu istəsələr də o, bunların heç birini qəbul etməmişdir”. (39, s.55) Xədicə Məhəmmədə peyğəmbərlik veriləcəyini “İncil” vasitəsi ilə əmisi oğlu Vərəqadan eşitmişdi. Bununla bağlı Xədicənin Məhəmmədə öz xüsusi marağı da olmuş və Xədicə Məhəmmədi öyrəndikcə, onu sevmiş, ona bağlanmışdı.

Məhəmməd peyğəmbər bütün dünyadakı xalqların ən dərrakəli, ən ağıllı nümayəndəsi olduğu kimi, onun ən ağıllı, ən möhtərəm xanımı da Xədicə xanım olmuşdur. O, öz evdarlığı, ərinə, ailəsinə sədaqəti ilə bütün qadınlığa nümunə olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Xədicə xanımdan Xədicə anadan Peyğəmbərin altı uşağı olmuşdur. İki oğlu: Qasim, Abdulla. Dörd qızı: Zeynəb, Ruqiyyə, Ymm Gülsüm və Fatima. Peyğəmbərin cəmi 7 uşağı olmuşdur. İbranim adlı oğlu Mari adlı yəhudi qızından doğulmuşdur.

...Xədicə tarixdə ilk müsəlman qadındır. Tədqiqatçıya görə Məhəmmədin həyatında çox böyük rol oyhamış Xədicəyə ətrafındakılar, o cümlədən rəisə, Şəmsə və b. nəsəd aparmış, paxıllıq etmiş və bu minvalla Məhəmmədi tez-tez təhqir etmiş, onu daşa basmış, başına tikanlı kol-kos tullamışdılar.

Camaat

/kin və nifrətlə/

- Haydı, məcnun!

- *Haydi, sərsəm!*
- *Haydi, yalançı Peyğəmbər!* (14, s.27)

Bu lövhələr “Şeyx Sən`an”ı xatırladır. “Şeyx Sən`an”da Sən`an, burada isə Peyğəmbər mə`yus olub, təklənir.

Peyğəmbərin belə anlarında, həmişəki kimi Mələk onun imdadına yetir.

Mələk

*Heç qorxma, haq sözü söylə,
Durmuş ürəkləri çarpdır.
Issız ruhları atəşlə
Yax, çəkinmə! yolun haqdır!* (14, s.29)- demişdir.

“Peyğəmbər” pyesində Mələk “Şeyx Sən`an”dakı Xumarı andırırsa, buradakı Skelet də “İblis”dəki İblisi xatırladır. O, Mələyin sözlərindən vəcdə gəlmiş Peyğəmbərə eynən iblis qəhqəhələriylə gülür, onun inamına rişxənd edir, dırnaq içində rişxəndlə onu “inanmağa” səsleyir.

Skelet

*/bir guşədən qarşısına fırlar, şiddətli və istehzalı
qəhqəhələrlə/
Xayır, çəkinmə, get inandır inan!
Inanmaqla bəxtiyar olur insan.
/göyə işarətlə/
Onu görmək istəyəndə şaşqın,
Rədd etmək istəyəndə sərsəm, azğın.
Çırpınmaq istərsən aldan, inan,
Yazıq sənə, yazıq, zavallı insan.
(Acı qəhqəhələrlə çəkilir.)* (14, s.30)

* * *

“Peyğəmbər” pyesində Peyğəmbərlə Şəmsa burada ayrıca qol kimi maraqlı doğurur. Hamının sevimlisi, gözəl, iste`dadlı, populyar müğənni Şəmsa Peyğəmbərə vurulmuşdur.

Şəmsə

*/Nədimə ilə bərabər geri dönər. Peyğəmbəri o
halda görüncə/
İştə o, bax, dalmış yenə,
Ah, nə həşəmətli bir sima,
Rəngi mail gül rənginə
Hər baxışı bir müəmma. (14, s.30-31)*

Şəmsanı Peyğəmbərin kişi gözəlliyi, danışdığı zərif sözləri cəlb etmişdi. Onun dediklərini Nədimə də təsdiqləyir.

Nədimə

*Çox gözəl, qaməti mövzun,
Köksü geniş, qollar qalın.
Göz qara, kirpiklər uzun
Böyük başda açıq alın. (14, s.31)*

Öz maraqları ilə məşğul görünən Peyğəmbər Şəmsaya əhəmiyyət vermədən getmək istərkən

Şəmsə

*/yaxınlaşır/
Sözüm var sənə, getmə dur!*

Peyğəmbər

*/başını qaldırıb baxır/
Nə istərsən gözəl qadın? (14, s.31)*

deyə onu “bakir bir qönçə”ni qayda qanunla ərə getməyib, onunla bununla, kim gəldi gəzən qızı, qadın adlandırmaqla təhqir edir. Övlad eşqilə çırpınan bir qadını, açıq-saçıq, yüngül təbiətli qızlardan daha bakir, daha ləkəsiz sayır.

Şəmsə hiddətlənir, Peyğəmbəri öldürməklə hədələyir, lakin sonra onu ölümdən qurtarmaq üçün qərar versə də

Peyğəmbər yenə Şəmsanı rədd edir.

Peyğəmbər

*Çəkil, ey haqq yoldan azan
Vəhşi səhralar çiçəyi! (14, s.31) – deyir.
/Yzünü çevirib, sinirli addımlarla uzaqlaşır/*

Şəmsa əl çəkmək niyyətində deyil. O, öz gözəlliyi ilə, dəbdə olması ilə Peyğəmbəri şirnikləndirir...

E`tiraf edir və təsdiqləyir ki, Şəmsa şairlərin dadlı xülyası, baharın pənbə pöhrələri kimi gözəldir.

...Peyğəmbər Allah tərəfindən verilən belə bir gözəllik üçün müğənni Şəmsanı Allahın səcdəsinə çağırır.

Şəmsa qaranlıq, əngin boşluqda, heçlikdən başqa bir şey olmadığını bildirir. Peyğəmbəri onunku olmağa çağırır. Tanrı eşqi əvəzinə köksündə Şəmsanın məhəbbətini gəzdirməyini diləyir.

Peyğəmbər

*Çəkil, artıq sərsəmlədin
Dəf ol da sus, ah, uğursuz!
Mərmər köksündəki qəlbin
Daş bütələr qədər şüursuz.
/çəkilmək istər/*

Şəmsa

*/önünə keçərək/
İndi mələk derkən mənə
Bu təhqir bilməm ki, neçin?*

Peyğəmbər

*Çəkil, bu da azdır sənə
Çünkü şeytan bir mələksin. /gedər/ (14, s.34)*

Tanrıya öz əlləriylə yaratdığı qadın burada “Can” dönük çıxmışdı.

* * *

Şeyx Sən`an Xumarın məhəbbətinə görə məcnun andlandırılmış, böyük zəhmətləri yernə vurulmuş, gələcəyi kor qalmış, xar olmuş, vüsaldansa, heçliyə qovuşmuşdu.

Arif də Rə`naya görə, gözəl Rə`nanın məhəbbəti naminə caniyə çevrilmişdi.

“Şeytan bir mələksin” - deyəndə Peyğəmbər yuxarıdakı məqamlara işarə etmiş, haqq yoldan dönməkdənsə, yenə öz yoluna öz məfkurəsinə, öz idealına sadıqlığını bəyan etmişdir.

“Şeytan” sözünü Sən`an onu Xumardan ayıran hər kəsə-küt papasa, abdal və kor şeyxə, bütün müridlərə deyirdi, tək Xumara yox! Məhəmməd isə “şeytan”ı Şəmsaya burada Xumarın özünə aid edir”.(47, s.147)

Öz zahiri keyfiyyətlərini Peyğəmbərin məğrurluğu, zərif və parlaq sözləri qarşısında heç nə bilən Şəmsa ancaq ona görə nəyəcanlanır ki;

Şəmsa

/mə`yus və nəyəcanlı/

Əfsus bütləri, Kə`bəni

Həp rədd edir, iştə bəla,

Həm çox sevir Xədicəni,

Bunu əhf edəmən əsla. (14, s.36)

Baş kahin, xəttab oğlu, İxtiyar bütyonan birinci rəis, ikinci rəis, üçüncü rəis -və bütün hiddətlənmiş adamlar Peyğəmbərin qətlinə fərman verərkən əvvəldə onu öz qarşısında əymək istəyən, onun dilini kəsmək arzusuna düşən gözəl Şəmsa psixoloji mühitin əksinə sonda onu qoruyur. Şahin baxışlı, gözəl səsli Məhəmmədin qarşısında öz qürurunun söndüyünü, onu sevdini, hətta müdafiə edəcəyini bildirir.

Şəmsa

Məni ən çox əsir edən

Onun parlaq sözləridir.

Ah insanı həcv edərkən
Belə o, pək zərif şair. (14, s.35)

* * *

...Peyğəmbəri dünyaya qadın gətirmişdir. Qadın burada Xədicə xanım onun peyğəmbərliyini təsdiq etmişdir. Peyğəmbər ilhamı qadından almışdır. Bununla belə o, “əsiri hissiyat” deyildir.

Təkəbbürlü və özünü sevən Şəmsə əvvəldən Peyğəmbəri ələ almaq, hamının gözündən salmaq və özünə əsir eyləmək istəyir. Şəmsə Peyğəmbərin məğrurluğu, qüruru ilə üzləşəndə məyuslaşır.

Peyğəmbər təklənəndə isə ona dayaq olub, onun rəğbətini, məhəbbətini qazanmaq fikrinə düşür. Hansı prizmadan baxılırsa baxılsın, Şəmsanın Məhəmmədə ancaq oyunlardan ibarət olan dırnaq içindəki “böyük məhəbbəti” görünməkdədir.

Məhəmməd qadın sevgisinin, qadın qayğısını yüksək dəyərləndirsə də, o, xarakteri e'tibariylə qadın ehtirasının əsiri olmamışdır. “Peyğəmbər” pyesində Peyğəmbər öz yüksək inamına, öz məfkurəsinə, Allaha pərəstiş ideyasına axıra qədər sadıq qalmışdır.

* * *

“Hicrət” adlanan 3-cü hissədə məzarlıq təsvir edilmişdir. Həyacanlanmış adamlar Peyğəmbəri axtarmaqdadırlar.

Ətrafda diri-diri torpağa basdırılmış qız uşağının fəryadı eşidilir.

Dişləri qırılmış üz-gözü qana bulaşmış Peyğəmbərə ən çətin anlarında olduğu kimi yenə də əmr, vəhy gəlmişdir.

Peyğəmbər “köç” əmri almışdır.

Bu hissədə Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsindən bəhs edilir.

Məkkəlilər niyə öz vətənlərini tərk edirdilər?

...Məkkədə sadə camaat arasında ixtişaş baş vermişdir.

Adamlar evlərinə acı və qorxulu xəbərlərlə dönürdülər. Orta yaşlı Səid də belə bir xəbərlə öz zövcəsinə xəbər gətirmişdir ki, Xəttab oğlu Peyğəmbəri öldürmək üçün axtarırlar.

Müsəlmanlığı qəbul etdiyimizi bilsələr bizə də divan tutacaqlar.

...Məkkə ticarət mərkəzi idi. Tezliklə Məhəmmədə gələn vəhyələr və büt-pərəstliyin ləğvi ilə bağlı söz-söhbətlər yayılmışdı. İlk vaxtlar Məhəmmədin tərəfdarları kiçik qruplardan, onun əleyhdarları isə qüvvətli feodal, tacir və əyanlardan ibarət idi. Düşmənləri onu “dəli”, “cadugər”, “yalançı” deyə təhqir edir, şəxsiyyətini alçaldırdılar. Bu səbəbdən də o, 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə köç edir.

Bu köç, İslamın inkişafında ikinci mərhələ hesab edilir.

Bu dövrdə Məhəmməd yəhudi və büt-pərəstlərlə müqavilələr bağlayır, mədinəlilərə islamı qəbul etdirir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Məhəmmədin anası da mədinəliydi, bu səbəbdən də Məkkədən hicrət edənlərlə mədinəlilər arasında tezliklə möhkəm və əsaslı saziş bağlanmış və Ərəbistanda islam dövlətinin binası qoyulmuşdu.

İstər “Peyğəmbər” filminə baxarkən, istərsə də islam tarixinə dair məlumatları təhlil edərkən onu da öyrəndik ki, Cavid “Peyğəmbər” pyesini tam tarixi faktlar əsasında yazmışdır.

VI-VII əsrlərdə qadına münasibət son dərəcə pis idi. Qız uşaqları ilə amansız rəftar edilir, onları diri-diri torpağa basdırırdılar. İstər tarixi peyğəmbər, istərsə də H.Cavidin Peyğəmbəri belə bir zamanda qadınların həyatına acımış və xilaskarlıq mövqeyində duraraq onlara yüksək qiymət vermişdir.

Peyğəmbər

/müztərib və nəyəcanlı/

Qadın, qadın?! Onu duymaq, duyurmaq istərkən

Yaxar düşüncəmi bir şö'lə, bir zəhərli tikən.

Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o...neçin,

*Neçin əzilsin o, bilməm neçin sürüklənsin?!
Qadın gülərsə, bu ıssız mühitimiz güləcəkdir
Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək.* (14, s.47-48)

deyə qadın hüquqlarını müdafiə etmək qərarında qalır. 3-cü hissədə həm Mələyin, həm də Skeletin təklifinə müvafiq olaraq Peyğəmbər qılıncı özünü müdafiə etmək üçün Qur`anı isə Allah kəlamlarını təbliği etmək üçün qəbul edir. Keçmişlə /Skeletlə/- gələcəyin /Mələyin/ təlimatnamə-lərindən bəhrələnən

Peyğəmbər

*/qılıncı alır, mə`nalı və kəskin bir ahənglə/
Əvət, ən doğru, ən gözəl ayin;
Əhli vicdanə-busə, xainə kin!... (14, s.65) ideyası ilə*

hərəkət edir.

Pyenin 4-cü hissəsi qalibiyyət, zəfər mə`nasını verən “Nüsrət” adlanır.

İlk səhnə 8 ildən sonra Məkkədə Misir və Şam qumaşlarıyla bəzədilmiş Baş rəisin evində təsvir edilir. Artıq Peyğəmbər mədinəliləri öz tərəfinə çəkmiş və böyük qüvvətə malikdir. İndi məkkəlilər bu qüvvətin qarşısında öz acizliklərini dərk etdiklərindən Baş rəisi Peyğəmbərlə ittifaqa girməyə göndərmişdir.

Xidmətçilər arasında olduğu kimi, rəislər arasında da çaxnaşma - fikir ortaqlıqları vardır. Onlar vaxtı ilə kimsəsiz bir yetimi öldürmədikləri üçün, indi peşimançılıq hissləri keçirirlər. Peyğəmbərin qüvvətlənməsi, qara camaatın onu alqışlaması, Şəmsanın bu din rəhbərini öldürməyə qoymaması, indi isə peşiman olması, müzakirə və təhlil edilir.

Baş kahin olacaqları...yuxuda gördüklərini bəyan etməklə, bir növ rəisləri təslimə hazırlayır.

Baş kahin

Ah, dəmin uyquya daldım orada,

*Bir də baxdım qarışıb durdu hava.
Sarsılır ya təməmindən dünya,
Gurlayıb göy, çaxaraq şimşəklər,
Yıldırım Kə`beyi alt-üst eylər
Devrilib bütlərimiz həp birdən,
Kül olub, göylərə sovruldu həmə. (14, s.70)
Sükut ...*

Peyğəmbərin Məkkəyə yürüşü haqda rəislər, Baş kahin, xidmətçilər hər gün uğursuz xəbərlər alır. Bayquş ulamaları da onların yaxşı xəbər gözləmədiklərinə işarə vurur. Odur ki, Peyğəmbərin Məkkəyə gəlməsi ilə bağlı Baş rəis ancaq itaət etmək əmri verir.

Bir əlində qılınc və altun qablı kitab, sağında Əbu Talib oğlu, solunda Xəttab oğlu və Peyğəmbər varid olurlar.

Şəmsə ilə ikinci rəisdən başqa hamı tə`zim edir.

Zahirən hər şey sakit, öz qaydasında görünür. Lakin mücahidin təlaşla gətirdiyi xəbərdən öyrənirik ki, məkkəlilərlə mədinəlilər arasında xeyli qan tökülmüşdür.

Mücanid

*Biz qarşı durub çarpışdıq,
Onların həpsi əzilmiş artıq.*

Peyğəmbər

/göyə doğru/

Ən gözəl, tanrı nə istərsə odur.

Baş rəis

Kəssə hər kəs tökülən qan izini

Qurtaran dahi odur yer üzünü. (14, s.88)

...Peyğəmbərin böyük qalibiyyəti ilə bağlı məclisdəkilərə bal şərbəti paylanır.

Bundan sonra Peyğəmbərlə dostluq müqavilənamələri bağlanır və Peyğəmbər sonuncu nitqini bəyan edir.

* * *

“Peyğəmbər” dramında diqqəti cəlb edən maraqlı məsələlərdən biri də Peyğəmbər - Şəmsa münasibətləridir.

Pyesin ilk səhnəsində biz Şəmsanı özünə güvənən, gözəl, özünəməxsus yüksək mövqedə görürük. Şəmsa öz pərəstişkarları arasında məğrur və şaddır. Onun gözəlliyinə pə-rəstiş və e`tina etməyən Peyğəmbərin qüruru indi şərbət paylanan zaman Şəmsanı yerindən oynadır.

Şəmsa

/kinli/

*Çox məğrur... Əvət mütləqa
Kəsməli onun dilini. (14, s.35)*

Qorxmaz, qərəzdən, kindən uzaq, yaltaqlığa düşmənin Peyğəmbərin qara və parlaq gözləri, hətta həcv edərkən belə “parlaq şair sözləri” Şəmsanı cəlb edir. Gözəl səsli, şahin baxışlı Peyğəmbərin səsindəki qüvvət, həyəcan gözəl və populyar Şəmsanın qürurunu söndürür.

* * *

“Hicrət” adlanan 3-cü hissədə artıq Şəmsa Peyğəmbərin dilini kəsmək üçün yox, onu getdiyi çətin və qorxulu yoldan çəkəndirmək istəyir. Dişləri qırılmış, üz-gözü qana bulanmış, şəxsiyyəti alçaldılmış Peyğəmbərə Şəmsa şəxsən qayğı göstərir. Lat və Yzza xatirinə (bu bütələr 365 bütün 365 gün ən qiymətli sayılmışdır.) onun ölümdən qurtardığına sevindiğini bildirir. Lakin Peyğəmbər öz yolunu haqq yolu bilir və Şəmsanın qayğısını qətiyyətlə rədd edir.

Peyğəmbər

*Məni haqq düşməni mə`sud edəmən
Tanrısız bir qızın eşqində nə həzz? (14, s.59)*

deyə ruhən yəni işiylə, peşəsiylə xalq içindəki hörmət və mərhəməti ilə gözəl olmayan bir qızı, bədbatin, ruhu düşkün və

çirkin deyə təhqir edir.

* * *

“Nüsrət” yəni qalibiyyət adlanan sonuncu hissədə isə gözəlliyi və şərəfi təhqir edilən gözəl Şəmsa intiqam hərisi kimi fəaliyyət göstərir. Bu vaxta qədər Şəmsa Peyğəmbərə güzəşt etmişdir. İslamı qəbul etmədiyinə görə Peyğəmbərin tərəfdarları onun iki gənc qardaşını və atasını öldürmüşdülər.

İlk dəfə Məkkədə Peyğəmbəri qorumaq, ona dayaq olmaq istəyən Şəmsa indi şəxsən ondan intiqam almaq, onu öldürmək istəyir.

İndiyə qədər öldürmədiyinə isə indi ancaq və ancaq acı-acı təəssüflənir.

Şəmsa

*Acımasaydım mən ona,
Əvət, bu gün sağ qalmazdı.
Bəyəndiyi qadınlarla
Zövqə, cünbüşə dalmazdı... (14, s.75)*

Intiqam, qısqanclıq hissləri ilə alovlanan Şəmsa Peyğəmbəri qarabaqara izləyir. Onu “Vəhşi sənralar çiçəyi”(14, s.82) “qadın” adlandıran, “şeytana” bənzədən Peyğəmbərlə özü haqq-hesab çəkmək istəyir. Hər dəfə məğlubiyyətlə qarşılanan Şəmsa əl çəkmir, “intiqam almalyam!” - desə də intiqamda ala bilmir.

Peyğəmbərin Şəmsanın məhəbbətinə yox, tanrısına məhəbbəti Şəmsanı sarsıdır, hiddətləndirir.

Beləliklə Şəmsa Məkkədə böyük təntənə ilə qarşılanan Peyğəmbərə bal şərbətiylə qarışdırılmış zəhər içirtmək qərarına gəlir. Lakin onun bu təşəbbüsü də uğursuzluqla qarşılır. Peyğəmbər tərəfindən ifşa edilmiş Şəmsa məclisdə zəhər kasasını içməyə məcbur edilir.

Sevən sevdini öldürməz!

Peyğəmbərin Şəmsanın burada qadının - məhəbbətinə

e`tinəsizliğı, tanrısına sədaqəti, Peyğəmbərin həm qadın, həm də Tanrı qarşısında böyük müvəffəqiyyətini təmin edir.

Peyğəmbərin kişi məğrurluğu ilə öz ideyasına sadıqlıyı, onun vahid tanrı ideyasını həyata keçirmək yolu ilə peyğəmbərləşməsi, yəni xalqın, cəmiyyətin, insanların rəhbəri olmaq səviyyəsindəki yüksəlməsi, fəvqəlbəşər olması, yerdəki bəşərdən ucalığı alqışlanır və Peyğəmbərin sonuncu monoloqu onun fəaliyyətinin yekunu kimi səslənib, ən böyük qiymətə layiq olur.

Onu da qeyd edim ki, sonda nə oxucu, nə də tamaşaçı Peyğəmbərin ölüm səhnəsini görmür onlarda peyğəmbərin ideyalarının, əməllərinin əbədi olmasına qəti və mütləq bir inam hissi də burada mütləqləşir.

Tarixdəki Peyğəmbər də başqa yerdə olan bütün adamlar kimi adi qaydada can vermiş, qəbri o zamankı izdihandan qorunsun deyə sevimli arvadı Ayişənin otağında qazılmış və orada da dəfn edilmişdir. Sonra bu məzar ətrafında daha başqa qoruyucu abidələr də tikilib, müqəddəsliyi qorunmaqla ən müqəddəs məbədgaha; Kəbədən sonra ikinci müqəddəs məkana çevrilmiş və ehtiram ocağına dönmüşdür.

Tarixdəki Peyğəmbər H.Cavidin Peyğəmbər obrazının prototipidir. Tarixdəki Peyğəmbərin bütün fəaliyyəti Cavidin «Peyğəmbər» pyesindəki Məhəmməd Peyğəmbərin sonuncu monoloqunda cəmlənmişdir.

Peyğəmbər bir əlində rəhbər tutduğu Qur`anı, digər əlində hakimiyyətini qorumaq üçün qılıncı tutmuş (qanun və kitab) və aşağıdakı monoloqu ilə öz vəsiyyətini bəyan etmişdir.

Peyğəmbər

*Bu qılınc! Bir də bu mə`nalı kitab!
İştə kafî Sizə... Yox başqa xitab,
Açar ancaq bu kitab el gözünü,
Siləcəkdir bu qılınc zülm izini.
Haqq, vətən, zövqi – səadət, cənnət*

*Həp qılinc kölgəsi altında..., əvət.
O da bilgiylə fəqət qiymət alar.
Bilgisiz bir qılinc tez-gec qırılar.
Kəsbi-ürfan için erkək və qadın,
Çalışın, qəbrə qədər həp çalışın.
Gərçi **xilqətdə bəşər birsə**, yenə
Tay deyil bilməyən əsla bilənə.
Kişi urfan işığında parlar
Şübhəsiz bildədə Allah gücü var.
Əvət, arif düşünüb, haqqı bulur,
Aqibət kəndisi bir Tanrı olur. (14, s.91-92)*

Peyğəmbərin əlində tutduğu mə'nalı kitab İslam aləmində ən müqəddəs kitab hesab edilən Qur`andır. Quran Məhəmməd peyğəmbərə 23 il ərzində göydən əmr, vəhyi şəklində nazil edilmişdir.

İslam aləmində maarifin əsası Qurandakı bilgiylə bağlı sözdən başlanır. Onu da qeyd edim ki, hər il Ramazanda Göydən Yerə nazil olan sözü, bilginin, Quranın yerə nazil olmasının bayramı təntənəylə qeyd edilir. "Bilikdə qılinc gücü var" deyən Peyğəmbər beşikdən qəbr evinə oxumağı insnlara vəsiyyəət etmişdir.

Məhəmməd Peyğəmbərə 23 il müddətində gələn vəhylər Quranda toplanmışdır. Məhəmməd üçün hər vəhyi bir tə'limatnamə, zamana, vaxta görə məqamseçmə idi. Məhəmmədin taktiki gedişləri ona, doğulan sabahlardan gələn vəhylər əmrlər həvəslər əsasında tə'yin edilirdi.

"-İstəyirsən qılınclarımızı çəkib hücum edək" deyənlərə onun (peyğəmbərin-N.Ə.) cavabı bu olmuşdur.

-Biz hələ belə əmr almamışıq".(66, s.265)

Hər zamanın, hər əsrin öz problemi, öz başbilən rəhbəri olub.

Bəşər oğlu Hüseyn Cavid öz əsərlərində həll etməyə çalışdığı problemləri beləcə həll etdi, öz üstün, uzaqgörən romantizmi, üstəlik də mütləq mütərəqqi romantizmi ilə seçil-

di, bəşəri səviyyədə ulduza, kosmosdakı mayaka çevrildi.

Huseyn Cavidin əsərlərində Allaha xas biliklərin gücü var.

Böyük Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavid xalqın, millətin, o cümlədən də bəşərin istək və arzularının ifadəçisi, dilmancı ən böyük romantiki, uzaqgörəni, yönəldəni ağsaqqalı və ən böyük dühasıdır.

NƏTİCƏ

Tanrısı gözəllik və sevgi olan H.Cavid dramaturgiyasının cövhərində maddi aləmin mərkəzi Yer, Yerin əşrəfi isə insandır.

İnsan və Allah, İnsan və Bəşər İnsan- İnsan, İnsan və Dünya, İnsan və Mühit, İnsan və İblis anlayışları hər yerdə olduğu kimi H.Cavid dramaturgiyasında da öz əksini tapmışdır. Burada da Allah əzəli-əbədi bir qüvvət, insanlar, fərdlər isə öləri varlıqlardır.

İnsan öz ata və anasından doğduğuna görə ikili xarakterə malik, ikili dünyamızda da öz mahiyyəti e'tibarı ilə ikili məfhumu: Allah-İnsan, İnsan-İblis məzmununa malikdir. Yəni o, peyğəmbər kimi də İblis kimi də özünü cəmiyyətə tanıتماğa qadirdir.

İnsan torpaqdan yarandığına görə adi və miskin, Allahdan burada zamanın abu-havasıyla mühitə uyğun olaraq oksidləşib, yarandığına görə isə dünyanın əşrəfi və ilkin ruhun daşıyıcısıdır. Bu münasibətlə insanın daxilində həmişə bədənle ruhun, Allahla-İnsanın, İnsanla-İblisin mübarizəsi gedir və bu mübarizə bəşəriyyət davam etdikcə baş verəcəkdir. Hər hansı fərddə bu iki tərkibdən: İnsan-Allah, İnsan-İblis başqa sözlə onun ata tərəfi ilə ana tərəfi arasındakı bariz xüsusiyyətlərdən biri üstünlük təşkil edərsə, yüksək insan odur.

...Vücudun; fiziki bədəninin hakimiyyəti insanı İblisə, ruhun işin peşənin üstünlüyü isə insanı Allaha-dahiliyə, mə'nəvi

kamilliyə yaxınlaşdırır.

İnsanın cövhərindəki iblisəxaslıqda gizli bir faciə rüşyemi də var ki, bu da özünü sonralar şəxsiyyətin özünəpərəstiş ideyasında-Allahlıq iddiasında büruzə verir.

Qeyd edim ki, kamil insanın yaratdıqlarının ömrü. Allahın yaratdığı insan ömründən uzundur. İnsan öz yaratdıqlarını əbədiləşdirə biləndə tanrılaşır...

İnsan öz fərasəti, öz zəhməti ilə öz dünyasına qalib də gələ bilər, öz dünyasını məğlubiyyətə də uğrada bilər. Hər kəs dünyaya heyranlığı, aşıqlığı öz istedad və qabiliyyəti ilə öz yüksəkliyini əks etdirə bilər.

Eşq, məhəbbət, aşıqlıq insanın ruhi vəziyyəti, özünə peşə seçməsiylə sıx surətdə bağlıdır. Öz ata və anasındakı hər iki əsas məzmunundan birini seçmək isə insanın öz fərdi proqramıyla, öz məni ilə, öz əxlaqi, sosial mövqeyi ilə əlaqədardır. İnsanın bu seçmə aktı, onun cəmiyyətdəki mütləq mövqeyini müəyyən edir.

Göyün doqquz qatından yeddisi fələklər, səkkizincisi isə fələklərlə Allah arasında sədd kimi təsvir olunmuşdur. Doqquzuncu qata, yə`ni ilahi dərğaha yalnız bədəndən, vücutdan ayrılmış azad, saf ruhlar yüksələ bilərlər.

Yeri gəlmişkən, doqquz rəqəmi ağılla şəxsiyyətlə bağlı rəqəmdir. Əfsanələrə görə Allah-taala Adəmə baş çəkmək üçün düz doqquz dəfə Kə`bəyə, Yerüstü cənnətə enmişdir. Onun gözləri insandan doqquz dəfə artıq görümə malikdir.

İnsanın eşqi burada bəşərə məhəbbəti, İnsanın Allaha münasibətində də təzahür edir.

Hər bir kəsin bu dünyaya gəlişində iki məqsədi vardır. Birincisi yerüstü cənnətdəki hər hansı bir tapşırığı - alın yazısını yerinə yetirmək, ikincisi isə öz ruhunu kamilləşdirmək.

Yazılı mənbələrə görə hələki ilahi dərğaha öz könlünü iblislikdən - ürəyə çökmüş qara qandan - Allaha olan şübhədən azad etmiş, könlü mələklər tərəfindən təmizlənmiş Məhəmməd Peyğəmbər yüksəlmişdir. Məhəmməd Peyğəmbərin bu

yüksəlişi Qur`anda "Me`rac" -yəni ən uca adlandırılmışdır. Məhəmməd Peyğəmbərin beyninin ölçüsü, onun tutumu yerdəki fəvqəl insandan böyük olub, ona verilən böyüklük və böyük qiymət də bu nöqtəyi nəzərdən səciyyəvidir.

Eşqin ən ali mərtəbəsi Allaha; burada qəbul edilmiş əxlaqa qanunlara olan məhəbbət, ən adi mərtəbəsi isə insanın insana olan, məhəbbətidir.

Eşqə mübtəla olmaq Allahın iradəsi ilə baş verir. Elm-siz və eşqsiz Allahu dərk etmək mümkün deyil.

...H.Rasizadəni Cavid (Həmişəbahar) mərtəbəsinə qaldıran nə idi?

Hər şeydən əvvəl onun mərkəzə çəkdiyi həllolunmaz problemlər və bu problemləri birdəfəlik həll etmək cəhdi.

Cavidin qarşısına qoyduğu problemlərin hər biri nəhəng, biri digərindən mürəkkəb və maraqlı problemlər idi.

“Şeyx Sən`an”da azad məhəbbət, dostluq, milli bərabərlik, qardaşlıq - beynəlmiləl ideyalar...

“İblis”də - iblislik, naqislik, fırldaqçılıq ucuz qazanclar ifşa hədəfinə çevrilmişdir.

“Peyğəmbər” pyesində «**Din birliyi**» ideyası ilə dünyada xristian-müsəlman davasına birdəfəlik son qoymağın yolları araşdırılmış kosmosa, Günəşə, Allaha doğulacaq hər günkü sabbahlara ümüdlər bəslənmişdir.

...İnsan həyatının məqsədi maddi bədəni tərk edib, yenidən ruhi bədən qazanmaq və beləliklə öz əzəlinə, öz ilkinə, öz atasına-Allaha burada kosmosa bəşərə yenidən qovuşmaqdır.

İnsanın ruhu ali şəxsə, Tanrıya, bəşəriyyətə, onun fiziki bədəni isə torpağa, Vətənə, əməli isə insanlığa, mənəviyyətə xidmət etməlidir.

H.Cavid yaradıcılığındakı ardıcıl, sistemli İnsan konsepsiyasının kompleksi - cövhəri, mayası, duzu, belə əbədi-yaşar fəlsəfələrdir.

H.Cavidin qəhrəmanları bir qayda olaraq öz

məqsədlərinə təbii yolla can atmışlar. Şeyx Sən`an düz yolla, İblis dolayı yolla, hiylə ilə, Peyğəmbər açıq-aşkar təbliğatla – siyasətlə, öyrədə-öyrədə yaşatmaqla.

Qəhrəmanlar keçdikləri yolun necəliyindən asılı olmayaraq gördükləri işin nəticəsi ilə, öz niyyətlərini gerçəkləşdirə bilmiş, öz əməlləri ilə, öz məramlarını təsdiq etmişlər.

Şeyx Sən`an əməlləri ilə öz kamilliyini, bəşərə məxsusluğunu təsdiq etmiş, İblis insanı iblisləşdirə bilmiş, Peyğəmbər ən böyük ideallarını həyata keçirməklə, özünün "Din birliyi" ideyası ilə, amalı ilə, tanrı dərğanına ucalmışdır.

Hüseyn Cavidin mütərəqqi ideyalarını çox vaxt səhvən keçmişlə bağlayırlar. Bu gün dünya səviyyəsində "Din müharibəsi" ilə bağlı dünyanın böhran içərisində olması sirr deyil. Yerdə Bəşər Göydə isə Günəş bir olduğu üçün zamanın tələbi kimi insanlığı düşündürən «Din birliyi»- Allaha inam ideyasının çiçəklənməsi də mütləqdir.

Bu baxımdan Cavid həm bu günün, həm də bütün zamanların eşqiylə, amalıyla yaşayan ən uca, ən bəşəri simadır.

1996

РЕЗЮМЕ

НАЗАКЕТ АЗИЗОВА

ЧЕЛОВЕК, ДЕМОН, БОГ В ДРАМАТУРГИИ Г.ДЖАВИДА (“ШЕЙХ САНАН”, “ДЕМОН”, “ПРОРОК”)

Концепция Человека, Демона, Бога в драматургии Г.Джавида (“Шейх Санан”, “Демон”, “Пророк”) впервые привлекается к исследованию на уровне проблемы- триады, именно в такой последовательности. Нравственно- духовные ценности, связанные с проблемой Человека, Демона, Бога, исследуются и излагаются с точки зрения современного развития общества. Анализ пьес созданных Г. Джавидом в 1912- 1923 гг., ориентированный на проблему воздействия нравственности и психологии на сознание человека, основывается на национальных приоритетах, хотя не исключается фактор общечеловеческих ценностей.

В трагедии “Шейх Санан” Санан представляется вершителем своей судьбы. Он сознательно подчиняет свою судьбу целям, служащим на благо народа: все трагедии, связанные с предназначенной судьбой ему женщиной, он рассматривает с точки зрения своих идей о единстве Бога и братстве людей. Несмотря на точное выполнение всех поставленных отцом девушки условий, в конце трагедии Шейх Санан не может соединиться с возлюбленной Хумар, любовь их оказывается роковой. Души Санана и Хумар обращаются к Богу и трагедия завершается вознесением их на небеса.

Именно этот момент служит отправной точкой для

рождения другой трагедии поэта- “Демона” который в любом Дobre усматривает сокрытие некоего Зла, некой фальши, несправедливости. В этой трагедии философия веры в Бога, восходящая к самопостижению Санана в трагедии “Шейх Санан”, противопоставляется философии неверия.

Проблема демонизации Человека, глубоко волновавшая Джавида, привела к созданию пьесы “Пророк”. В ней анализируются проблемы Человека и Демона, живущего в человеке, обуздания им силой своей воли, верой и инициативой противоречий этого единства, победы Человека над Демоном в себе.

Во всех религиях Бог- это обязательно Дух. Человек же, родившийся в результате союза Человека и Дьявола, является соединением двух противоположенных друг другу начал- плотского и духовного.

Человек своей волей, трудом может одержать победу над своим миром и быть поверенным им.

В конце Дух должен служить Богу, тело- матери-земле- Родине, поступок- человеку- Человечеству.

Именно эта концепция Человека, Демона, Бога положена в основу драматургии Г. Джавида.

SUMMARY

NAZAKET AZIZOVA

THE CONCEPTION OF HUMAN BEING, DEMON AND GOD IN THE DRAMATURGY OF HUSEYN JAVID

The conception of Human being, Demon and God in the dramaturgy of H.Javid (“Sheikh San’an”, “Demon”, “Prophet”) were investigated exactly together with these names for the first time as a teaching forming from each other explaining and completing.

The spiritual values and the world problems connected with Human being, Demon and God are being studied from the contemporary point of view. Our researches, the influence of moral and psychology to the comprehension of Human being according to the creative work of H.Javid in 1912- 1923 are studied within the national base being apart from the strange measure.

San’an is the master of his fate in the tragedy of “Sheikh San’an”. He subordinated his fate for the aims of the people and directed the misfortunes connected with female who was in his fate for the sake of unity of religious and for the idea of friendship and brotherhood.

Though he full filled the putting condition at the end Sheikh San’an couldn’t reach his beloved Khumar and their love came to end unsuccessfully. For this reason the spirits of San’an and Khumar are offended with God and rose to the heaven and for this tragedy of “Sheikh San’an” is completed. And from this point the tragedy of “Iblis” (“Demon”) who

knew the hiding of unjustness, malicious in the whole benevolence was created. In the tragedy of “Sheikh San’an” on the contrary of belief philosophy of San’an for God Demon proved his doubt philosophy. Becoming the Human being as a devil disturbed all the humanity in the image of H. Javid and in order to take off this inconvenience the great Javid created the play “Prophet”.

In the play of “Prophet” the Human being and the Demon living within the human being and the restraining contrasts in this unity with the force, belief and on the initiative of personality and the victory of Human being over the demoniacal have been investigated.

God is certainly spirit in all religions and as the Human being was created from the unity of Demon and Human being they are unity of contrast pole to each other. The Human being is able to win a victory over his world and at the same time to defeat his world.

At the end the sprint must serve to high- person- God, the body- to the mother- land, action to the personality.

The main substance thoughts about the Human being. Demon and God in the dramaturgy of Hussein Javid are one of the eternal philosophy.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

1. Ağayev Ə. Sənətkarlıq məsələləri. Bakı: Azərnəşr - 1962, 168 s.
2. Asif Ata. Yol. Ata sözü. Bakı: 1984 - 87 s.
3. Astaralı N.M. Tarixlərin açarı: (Məhəmməd peyğəmbərin həyat yolu və islam), Bakı: Gənclik, 1981 - 148 s.
4. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, I c., Bakı: Azərb. SSR EA, 1965 - 380 s.
5. Babayev M.S., İsmayılov A.S. Genetik məsələlər və onların izahlı həlli. Bakı: Azərbaycan, 1995 - 208 s.
6. Bağırov Q. Hüseyn Cavid məni güllənməkdən xilas etdi; Dosent Həmzə Qasımsadənin xatirələrinə əsasən // Azərbaycan müəllimi. 2 noyabr - 1988.
7. Bağırov Y. Cavid dünyası // Ədəbiyyat və incəsənət. 10 yanvar - 1986.
8. Balayev M.A. İslam: mənşəyi, təkamülü və ictimai həyatda rolu: (Problemin siyasi aspekti), Doktorluq dissertasiyası. Bakı: 1991 - 340 s.
9. Bayron C. Qabil. Bakı: Azərnəşr, 1934 - 135 s.
10. Belayev Y.A. Müsəlman təriqətləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1991 - 104 s.
11. Boqdanoviç L. Hisslərin oyanması. Bakı: Gənclik, 1983-104 s.
12. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I c., Bakı: Azərnəşr, 1968 - 371 s.
13. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. II c., Bakı: Azərnəşr, 1969 - 247 s.
14. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə. III c., Bakı: Azərnəşr,

1984 - 376 s.

15. Cəfərov C. Azərbaycan dram teatrı. Bakı: Azərnəşr, 1959 - 416 s.
16. Cəfərov M.C. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1974 - 342 s.
17. Cəfərov M.C. Ədəbi düşüncələr. Bakı: Azərnəşr, 1958-158 s.
18. Cəfərov M.C. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr, 1960 - 263 s.
19. Cəfərov M. Unudulmaz sənətkar // Kommunist. 5 mart-1963.
20. Dante A. İlahi komediya. Bakı: Azərnəşr, 1967 - 547 s.
21. Dikens C. Peyğəmbərimiz İsa əl-Məsihin həyatı. Bakı: Azərnəşr, 1995 - 46 s.
22. Doktor Cavad Heyət. Bakı: Azərbaycan, 1995 - 215 s.
23. Əfəndiyev A. İnam və şübhə. Bakı: Yazıçı, 1988 - 176 s.
24. Əfəndiyev T. Hüseyn Cavid dramaturgiyası (1910-1920-ci illər). Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1996 - 181 s.
25. Əfəndiyev T.M. Xəyal və cəsarət. Bakı: 1961 - 44 s.
26. Əkbərov Z. Hüseyn Cavidin «Şeyx Sənan» faciəsi. Bakı: Elm - 1977, 151 s.
27. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı: Azərnəşr, 1975 - 153 s.
28. Əlioğlu M. Məhəbbət və qəhrəmanlıq, Bakı: Azərnəşr, 1979 - 408 s.
29. Əlioğlu M. Məslək qardaşları. Bakı: Azərnəşr, 1966 - 159 s.
30. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı: Azərnəşr, 1968 - 174 s.
31. Əliyev K. H.Cavid – 100. H.Cavid dramaturgiyasında romantik qəhrəman // Qobustan, 1982, №4, s.48-53.
32. Əsədov A. İnsan təfəkkürü: qaynaqları, tarixi tipləri, perspektivləri, Bakı: Elm, 1992 - 153 s.

33. Əsgərli Z. Azərbaycan faciəsinin poetikası. Doktorluq dissertasiyası. Bakı: 1992 - 341 s.
34. Füzuli M. Mətləül-etiqađ. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun elmi arxivi. Inv.905, tərcümə edən və makinada yazan Hüseyn qulu oğlu Zərinzadədir (Təbrizli) // Bakı: 15 sentyabr - 1960.
35. Göyüşov Z. Həzz və izzirab. Bakı: Azərnəşr, 1969 - 372 s.
36. Hatəmi M.F. Xalq yaradıcılığında atəşpərəstliyin inikası. Azərbaycan, türk, türkmən folkloru materialları əsasında. Namizədlik dissertasiyası əsasında. Bakı: 1971 - 227 s.
37. Höte Y.V. Faust. Bakı: Azərnəşr, 1970 - 501 s.
38. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: Işıq, 1987 - 361 s.
39. Xatəmül-Ənbiya. Həzrəti Məhəmməd və həyatı. Əli Hikmət Bərki, Osman Kəski oğlu. Ankara: 1993 - 585.
40. Xəndan C. Sabir yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr - 1962, 434 s.
41. İbadoğlu Ə.Hüseyn Cavid. «İblis» faciəsi. Bakı: Azərb. SSR EA, 1969 - 165 s.
42. İsmayılov Ə. Cavid və Höte // Elm və həyat. 1980, №1, s. 35-36.
43. İsmayılov Ə. H.Cavidin tarixi dramları. Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1974 - s.162.
44. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı: Yazıçı, 1983 - s.224.
45. İsmayılov F. İnsan və dünya. Bakı: 1994, 252 s.
46. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı: Yazıçı, 1988 - 165 s.
47. Qarayev Y. Ədəbi üfiqlər. Bakı: Gənclik, 1985 - 288 s.
48. Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Bakı: Azərnəşr - 1965, 190.
49. Qarayev Y. Xarı bülbülün nağılı. Bakı: Azərnəşr -1995, 54.

50. Qasımova A. Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri. Bakı: Fun - 1995, 188.
51. Qasımzadə Q. Azərbaycan ədəbiyyatında millilik və beynəlmiləlçilik (Sovet dövrü). Doktorluq dissertasiyası. Bakı: 1984 - 335.
52. Quran. Tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmməd-əliyev. Bakı: Azərənəşr, 1991 - 710.
53. Lermontov M.Y. Demon. Bakı: Azərənəşr, 1941 - 263 s.
54. Masse A. İslam. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1992 - 256 s.
55. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı. Bakı: Azərənəşr, 1991-159 s.
56. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı. Bakı: Azərənəşr, 1993-188 s.
57. Məmmədəli Q.Cavid ömrü boyu. Həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı: Yazıçı. 1982 - 300 s.
58. Məmmədov M.Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı: Azərənəşr, 1968 - 328 s.
59. Məmmədov Z. Bəhmənyarın fəlsəfəsi. Bakı: Elm, 1983-208 s.
60. Moodi. Ölümdən sonrakı həyat. Bakı: Azərənəşr, 1994-96 s.
61. Mütəllibov T. Sənət qaynağı. Bakı: Yazıçı, 1981 - 200 s.
62. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1985-288 s.
63. Nəsimi I. Əsərləri 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1973 - 627 s.
64. Nəsimi I. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: Elm, 1973 - 272 s.
65. Nəsimi I. Məndə sığar iki cahan. Bakı: Gənclik, 1974-275 s.
66. Nikbin N.M. Peyğəmbərnamə. Bakı: Elm, 1995 - 312 s.
67. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri. Bakı: Yazıçı, 1985 - 224 s.
68. Osmanlı V. Azərbaycan romantiklərinin bədii-estetik özünəməxsusluğu problemi: mövzu tipologiyası. Doktorluq dissertasiyası. Bakı: 1989 - 369 s.

69. Rəfiq Z.X. Cavid sənəti. Bakı: Bilik, 1981 - 85 s.
70. Səfiyev B. Məhəbbətdir ən böyük din // Azərbaycan, 1984, №8, s.168-170.
71. Şaiq A. H.Cavidin «İblis» namə hailəsi haqqında duyğularım // Maarif və mədəniyyət, 1925, № 4, 46 s.
72. Şaiq A. Xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1977 - 364 s.
73. Şipovski B.D. Sokrat və onun dövrü: Tarixi oçerk. Bakı: Elm, 1995, 88 s.
74. Şükürov A. Mifologiya. 1-ci kitab. Bakı: Elm, 1995 - 186 s.
75. Tağıyev R. Azərbaycan jurnalı və Azərbaycan sovet ədəbiyyatının aktual problemləri (1923-1976-cı illər), Bakı: Elm, 1977 - 233 s.
76. Yusifova Ç. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçılarının Türkiyə ədəbi mühiti ilə əlaqələri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1991 - 163 s.
77. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983 - 320 s.

RUS DİLİNDƏ:

78. Андреев. Человек и нечистая сила. С.П., 1914 - 48 с.
79. Гегель. Работы разных лет. В 13-х томах. Т.1, М., 1972-310 с.
80. Нур. А. Джавид и его критика // Новый Восток, 1928-№22. и.т.
81. Уманец С. Очерки развития религиозно-философической мысли в исламе. С.П., 1890 - 158 с.
82. Черевенский Г.В. Л. Мир ислама и его пробуждение. Историческая монография. С.П., Част 1, 1901 - 582 с.

MYNDƏRİCAT

BİR NEÇƏ SÖZ	3
GİRİŞ	6
I FƏSİL	
“ŞEYX SƏN`AN” FƏCİƏSİNDƏ İNSANIN KAMİLLƏŞMƏSİ	15
II FƏSİL	
“İBLİS” FƏCİƏSİNDƏ İNSANIN İBLİSLƏŞMƏSİ.....	57
III FƏSİL	
“PEYĞƏMBƏR” PYESİNDƏ: İNSANIN TANRILAŞMASI.....	115
NƏTİCƏ	138
REZÖME	142
SUMMARY	144
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI	146

ƏZİZOVA NƏZAKƏT MƏHƏRRƏM QIZI

H.CAVID DRAMATURGIYASINDA
İNSAN, İBLİS, TANRI

("Şeyx Safan", "İblis", "Peyğəmbər")

Mətbəə müdiri: Əvəz İdrisoğlu
Dizayner: Vəfa Nağıyeva
Texniki redaktor: Şahin Abbasov
Operator: Şahin Salmanov
Korrektor: Dilbər Qələndərli

*Çapa imzalanıb 21.12.2009-cu il
Sayı 100. Həcmi 9,5 çap vərəqi.
Formatı 60x84^{1/16}. Əla növ kağız.*

*AzTU-nun mətbəəsi. H.Cavid pr.25.
Tel: (+012) 439-14-52
E.mail: aztumentbee@yahoo.com*